

Злочин і кара (скорочено)

Федір Достоєвський

Частина перша

"На початку липня, у надзвичайно спекотливий час, надвечір, один молодий чоловік вийшов із своєї комірчини, яку він наймав від жильців у С-кому провулку, на вулицю і повільно, ніби вагаючись, вирушив до К-ого мосту".

Так починається роман. Цей молодий чоловік — його головний герой, Родіон Романович Раскольников. Комірчина, де він мешкав, розташована під самим дахом п'ятиповерхового будинку, більше скидалася на шафу, ніж на помешкання. Раскольников був кругом винен квартирній хазяйці, тому боявся її спіткати, але вдало уникнув зустрічі з нею на сходах. Він не був забитий боягуз, навпаки. Проте з певного часу перебував у дратівливому й напруженому стані і настільки заглибився в собі, що не хотів ні з ким зустрічатися, а тим паче з квартирною хазяйкою. Він не міг тепер зупинятися на сходах, слухати нісенітниці про плату, скарги, погрози, не міг вибачатися й брехати. Втім, цього разу Раскольников сам вразився, що побоюється тієї зустрічі. Із здивуванням він подумав, що на таку справу намірився, а таких дрібниць боїться.

Поступово читач розуміє, що й душевний стан героя, і його поведінка, і його теперішній шлях до К-го мосту якось пов'язані з певною ідеєю, яка володіє його розумом, із вчинком, до якого він готується. Ця ідея остаточно сформувалась у тісній комірчині Раскольникова, де він провів на самоті місяць, майже не виходячи з дому. Але породило її життя. У романі створено образ Петербурга, на тлі якого відбуваються всі події. Задуха, сморід, брудота наче переслідують героїв. Ось і тепер, коли Раскольников ішов до К-го мосту, нестерпна спека, пил, сморід із кабаків, п'яниці, яких було багато навіть у цей будній день,— усе сповнювало його відразою. На мить напрочуд вродливе обличчя молодого чоловіка відобразило ці почуття, проте далі він пішов, не помічаючи нічого навколо, знову заглибившись у свої думки. Одяг на ньому був украй поганий, утім він не звертав на це уваги, хіба що ніяковів перед колишніми товаришами, зустрічей з якими уникав. Однак, коли один п'яниця крикнув йому услід щось глузливе з приводу його капелюха, Раскольников майже злякався. Тоді він подумав, що такі дрібниці, як цей капелюх, можуть зіпсувати всю справу.

Серце його завмирало, коли він підійшов до величезного будинку, одна стіна якого виходила на канаву. Раскольников був задоволений тим, що не зустрів жодного з двірників, що на сходах було темно, що лише квартира на четвертому поверсі, до якої він підійшов, була з жильцями, а сусідня звільнилась і близьким часом там нікого не буде.

На його дзвінок двері відчинила стара лихварка Альона Іванівна. Вона була невисока, суха, очі мала злі й гострі, ніс теж гострий, шию тонку і довгу, схожу на курячу лапу, волосся, густо намазане олією, було заплетене у пацючу кіску; одягнена

була у якесь ганчір'я і, незважаючи на спеку, у стару хутрянку кацавейку. Хоча Раскольников намагався бути люб'язним, лихварка зустріла його з недовірою. Він запропонував їй у заставу годинник, але його поведінка, його хвилювання, його прагнення запам'ятати всі дрібниці — що, де, як розташовано у квартирі, доводять читачу, що мета цього відвідування була інша, що застава — лише привід для візиту до лихварки: ("І тоді, виходить, так само сонце світитиме!" — якось мимоволі майнула думка в голові Раскольникова; "Ключі вона, виходить, у правій кишені носить... Виходить, є ще якась скринька... Це вже цікаво... А втім, як це все підло!")

Альона Іванівна дала за годинник менше третини того, що просив Раскольников. Він не сперечався, однак вийшов від лихварки збентежений. Бентеження його зростало, він навіть зупинився на сходах, наче чимось вражений, і вже на дворі вигукнув: "Невже такий жах міг запасти мені на думку". Відчуваючи огиду до самого себе, він не знав куди подітись, і йшов, не помічаючи нічого, настовхуючись на перехожих.

Раскольников зайшов у кабак. Серед відвідувачів його увагу привернув вже немолодий, років за п'ятдесят, чоловік страшенно старому і занехаяному одязі, із опухлим від пияцтва обличчям, на якому виділялися лише очі — палкі, розумні, але наче божевільні.

Мине час, і Раскольников, пригадуючи цю зустріч, вирішить, що вона була не випадкова. Мармеладов Семен Захарович, так відрекомендувався цей чоловік герою, першим почав розмову. І все, що він розповів, боляче вразило Раскольникова. Не соромлячись, бо давно вже звик до приниження і знущання, п'яний Мармеладов намагався пояснити трагедію свого життя. Семен Захарович — "маленька людина", якій властиві і благородство, і своєрідна гідність, і жаль, і співчуття, але всі ці благородні почуття задавлені убогістю. Кілька років тому він жив у далекому провінційному місті. Там і зустрів свою теперішню дружину, Катерину Іванівну, тоді молоду офіцерську вдову з трьома малолітніми дітьми. Перший шлюб Катерини Іванівни не був щасливий, хоча вона кохала свого чоловіка так, що втекла з ним із батьківського дому. Родичі відмовилися від неї, чоловік почав грати у карти, розтратив казенні гроші, його притягли до суду, "із тим і помер". І залишилася Катерина Іванівна з дітьми у такому безнадійному убожестві, що з відчаю погодилася вийти заміж за Мармеладова. ("Плачучи й голосячи і руки ламаючи — пішла! Бо нікуди було йти"). Рік після одруження Мармеладов не пив, а потім утратив роботу, відтоді й п'є. Півтора роки тому опинилися вони всім сімейством у Петербурзі. Катерина Іванівна захворіла на сухоти. Соня, дочка Мармеладова від першого шлюбу, щоб якось нагодувати дітей, пішла на панель. Мармеладов не може бачити страждання тих, кого він любить, тому п'є, навіть інколи бере гроші на похмілля у Соні. Він знає, що своїм пияцтвом він лише посилює їхні страждання. Коли Мармеладов закінчив свою розповідь, він зовсім знесилив. Раскольников відвів його додому.

Катерина Іванівна, нещасні діти, саме помешкання Мармеладових — все це справляє страшне враження. Раскольников непомітно поклав на віконце всі гроші, які

залишилися від карбованця, що дала лихварка. На сходах він пошкодував про свій вчинок, намагався перекопати себе, що це його не обходить, що у них є Соня. Він думав про самопожертву цієї дівчини. ("Який колодязь, одначе, змогли викопати! і користуються! Ось так-таки користуються ж! і звикли. Поплакали і звикли. До всього підла людина звикає").

Роздуми про самопожертву Соні несподівано повернули думки Раскольников до ідеї, що володіла його розумом, яку він з огидою відкинув після візиту до лихварки. Тепер знов думав: коли вже ясно, що весь рід людський мерзотний, то виходить, що його закони важать не більше від забобонів, тому немає ніяких перепон, тому людині все дозволено.

Наступного дня Раскольников отримав листа від матері. Пульхерія Олександрівна просила вибачити її за те, що не вислала сину грошей для сплати за навчання в університеті, й висловлювала надію зробити це найближчим часом, бо у житті сестри Раскольникової Дуні очікувалась зміна. Далі мати розповідала, як Дуня служила гувернанткою у маєтку Свідригайлових, скільки їй там довелося вистраждати. Ставлення пана Свідригайлова до Дуні спочатку дуже було грубим й зневажливим, а потім виявилось, що в такий спосіб він намагався приховати свою пристрасть до неї. Одного разу він зробив дівчині "явну і мерзенну пропозицію". Дуня не могла залишити свого місця, бо, по-перше, отримала гроші вперед, щоб вислати їх Родіону, по-друге, не хотіла, щоб дружина Свідригайлова, Марфа Петрівна, щось запідозрила, оскільки це могло призвести до сімейних негараздів. Дуня твердо відхилила пропозиції Свідригайлова і мовчки страждала. Якось Марфа Петрівна підслухала розмову свого чоловіка з Дунею, в усьому звинуватила дівчину, навіть вдарила її. Потім посадила у просту селянську підводу і під дощем відправила до матері, у місто. Сама ж через кілька днів теж приїхала і ославила Дуню в усіх домах так, що бідна дівчина і її матір навіть у церкву не могли піти. Втім справа незабаром розкрилася: пан Свідригайлов представив дружині лист Дуні, який доводив, що та ні в чому не винна. Марфа Петрівна другого ж дня приїхала до Дуні і просила пробачення. На тому вона не заспокоїлась, а подалася з візитами в усі родини, де ославлювала Дуню, тепер же розповідала про її чесноти, навіть читала її листа до свого чоловіка, однак, Пульхерія Олександрівна вважала, це вже було занадто. Проте ставлення до Дуні змінилося, до неї навіть посватався, і Дуня дала згоду, далекий родич Марфи Петрівни — Петро Петрович Лужин. Найближчим часом він приїде у Петербург, де має намір відкрити власну адвокатську контору. Мати висловлює надію, що Раскольников стане компаньйоном Лужина, щоправда, і вона, і Дуня побоюються поки що говорити про це Петру Петровичу, як і про свої сподівання на матеріальну допомогу майбутнього родича Родіону. Поки що Лужин взяв на себе витрати на перевезення їхніх речей, а Пульхерія Олександрівна і Дуня поїдуть у Петербург на свій кошт. ("До залізниці від нас лише дев'яносто верст, і ми вже про всяк випадок домовилися з одним знайомим нам мужичком-візником, а там ми з Дунечкою преблагополучно прокатимося в третьому класі"). Майже весь час, поки Раскольников читав листа, обличчя його було мокрим від

сліз. Раптом він відчув, що не має чим дихати у своїй кімнаті і, схопивши капелюха, кинувся на вулицю.

Лист від матері змучив Раскольников. Він добре усвідомлював, що сестра продає себе, аби мати змогу допомогти йому, здогадався й про те, що мати мучить совість, адже вона жертвує дочкою заради сина. Він знов пригадав Соню, розуміючи, що у цьому світі хтось завжди повинен бути жертвою. З таким світом він не міг і не хотів миритися. Йому не змінити хід подій, якщо не зважитись на щось надзвичайне. Ця не нова для нього думка, ще вчора була лише мрією, зараз же він побачив все у якомусь новому, суворому вигляді.

Такі переживання і думки знесли його, він шукав очима лаву, де міг би присісти і перепочити. Випадково погляд його зупинився на молоденькій дівчині, яку переслідував якийсь франтуватий пан. Дівчина дійшла до лави і не сіла, а майже впала на неї, тільки тепер Раскольников здогадався, що вона була зовсім п'яна. Весь її зовнішній вигляд красномовно говорив про те, що з нею трапилося. Напевне, дівчину напоїли, звабили та й викинули на вулицю, а тепер оцей фронт полює на неї. Раскольников страшенно захотів образити цього задоволеного життям фронта. Він підійшов і крикнув, щоб той забирався геть. Фронт замахнувся на нього хлестом, Раскольников кинувся з кулаками. Несподівано між ними встав городовий. Хоча городовий поставився, до нього з недовірою, Раскольников розказав усе, що бачив. Потім дав останні двадцять копійок на візника, щоб дівчину довели додому. Раскольников пішов далі, думаючи про подальшу долю дівчини. Він розумів, що ті двадцять копійок її не спасуть, що кожного року певний процент жінок іде саме таким шляхом, як Соня. Йому стало страшно, що Дуня теж може потрапити у який-небудь "процент", "не у цей, так в інший". Такі думки повернули його до реальності, він пригадав, що збирався піти до свого університетського приятеля Разуміхіна. То був чи не єдиний його приятель, бо Раскольников мав горду вдачу, тримався осторонь від інших студентів, його поважали за наполегливість у навчанні і працездатність, але не любили. Разуміхін, навпаки, був напрочуд відкритий, веселий, товариський хлопець, добрий до простоти. Утім властиві йому були і гідність, і глибина характеру. Він належав до тих молодих людей, яких не лякають ніякі негаразди, міг терпіти холод і голод, сам утримував себе в університеті і знав безліч засобів заробити гроші. Раскольников вирушив до нього, бо ще раніше вирішив просити у приятеля якоїсь роботи. Раптом він зрозумів, що життєва позиція Разуміхіна — не вихід для нього, Раскольникова. Тоді він вирішив навідатися до приятеля, коли ідея, що володіла його розумом, перейде у вчинок. Він повернув додому, але, знесилений, зійшов з дороги, зайшов у кущі, впав на траву і відразу заснув.

Раскольникову наснився страшний сон. Він бачив уві сні містечко, де виріс, і себе ще хлопчиком. Ніби йдуть вони разом із батьком у світлий погожий день за місто. Проходять повз кабака, біля якого повно п'яних — і чоловіків, і жінок. Далі дорога веде до міського цвинтаря, де поховані бабуся й молодший братик, що помер немовлям. Коло ґанку кабака стоїть здоровенний віз, у який запряжена стара німецька кобилка. З

кабака виходить п'яний хазяїн кобили — дужий молодий мужик Миколка, він запрошує всіх кататися на возі. З нього глузують, та чимало людей й сідають на віз. Миколка бере батіг і з насолодою б'є кобилу, але вона не може навіть зрушити з місця. Тоді до Миколки приєднуються ще кілька чоловіків. Кобилка від безсилля починає брикатися. На возі заспівують розгульну пісню. Миколка кидає батога і дістає з воза товсту й довгу голоблю. Хлопчик кричить, якась жінка хоче відвести його, щоб не бачив цього, він виривається і біжить до кобилки. Кілька разів Миколка вдарив голоблею по спині кобили, але та не звалюється. Тоді він схоплює залізного лома і що є сили б'є нещасну тварину. Та не витримує й падає, парубки допомагають йому забити її до смерті. Хлопчик кидається на Миколку з кулачками, нарешті батько хватає його і виносить з натовпу. Хлопчик плаче, кричить, чому вбили кобилку, але батько каже, що це не їхня справа, то п'яні бешкетують.

Раскольников прокинувся у холодному поті. Він думав, чи справді зможе вбити стару лихварку. І розум, і серце підказували, що йому не витримати цього. Раскольников направився додому. І на душі в нього стало так легко, наче відпустило те, що так довго мучило. Проходячи вулицею, він випадково почув розмову сестри старої лихварки, Лізавети, із знайомими, які запрошували її назавтра у гості. Отже, стара залишиться вдома сама, відзначив Раскольников. Наче приречений на смерть, пройшов він решту шляху додому.

Ця зустріч справила на Раскольникова сильне враження: він став марновірним останнім часом, тому вирішив, що то був йому таємничий знак. Він пригадав, як місяць тому він вперше прийшов до лихварки заставити каблучку, яку подарувала йому на згадку сестра. До старої Раскольников відразу відчув огиду. Вийшовши тоді від неї, він зайшов у трактир, дивна думка тільки-но народилася у його голові. Але поруч студент і молодий офіцер, які сіли пити чай після більярду, заговорили про стару лихварку та про її сестру Лізавету. Стара, мовляв, кров з людей п'є, багата і скупа, до того ж знущується над зведеною сестрою. Студент розповів, що Лізавета — молодша сестра лихварки, матері у них були різні. Мала вона вже тридцять п'ять років, працювала і вдень, і вночі, була в домі і за кухарку, і за прачку, крім того, шила на продаж, підлогу мити наймалась, а все зароблене віддавала сестрі. Та склала заповіт, і про це знала Лізавета, за яким всі гроші по смерті лихварки переходили до монастиря, на поминання душі. Що ж найбільше дивувало і смішило студента, так це те, що негарна Лізавета майже завжди ходила вагітна, бо була напрочуд тиха й покірна. Студент з жаром говорив, що міг би вбити стару лихварку, а на її гроші зробити чимало добрих справ. Офіцер запитав, насправді той міг би зважитися на вбивство. Студент відповів, що не взяв би такий гріх на душу, але справедливість цього вимагає. Саме тоді Раскольникова вразило, як його власні думки співпадають із словами студента. Вразило його й те, що почув цю розмову саме тоді, коли вперше подумав про вбивство, наче це був таємний знак. І тепер, коли йому здалося, що хтось скеровує його дії, знов пригадалася та розмова, увижалося, "тут було дійсно якесь приречення, вказівка..."

Раскольников повернувся додому і ліг спати. Вранці він приготував все для

вбивства: загорнув у папір шматок деревини з металевою пластинкою, готуючи таким чином "заставу", щоб відвернути увагу лихварки, пришив на пальті під пахвою петлю для сокири. Потім зайшов до двірника і вкрав там сокиру. До дому лихварки Раскольников вирішив підійти з іншого боку, в обхід. Він ішов вулицею, і думки його були далеко від того, на що намірився. Його знову боляче вражали жахливі злидні, сморід і бруд великого міста.

Стара лихварка довго не відчиняла, нарешті наважились. Раскольников дуже хвилювався, стара помітила це, але він трохи опанував себе і сунув їй "заставу". Коли вона повернулася до вікна, намагаючись розв'язати вузлики, Раскольников дістав сокиру і, наче мимоволі, без сили опустив її обухом на потилицю лихварки. Як тільки він це зробив, сили народились у ньому, він вдарив вдруге, втретє. Стара впала мертва. Раскольников витяг у неї з кишені ключі і став нишпорити по схованках, забираючи те, що попадало під руку. Несподівано почув, що у квартиру хтось увійшов. Тільки тепер він зрозумів, що забув зачинити двері. То була Лізавета. Раскольников знову взявся за сокиру, а та навіть не змогла прикрити обличчя руками, тільки дивилася на нього перелякано і приречено. Він опустив сокиру ще раз, лезо розрубало Лізаветі чоло і череп. Тепер його охопив лютий страх. Він наче не тямив вже, що робить. Пішов у кухню, вимив руки і сокиру від крові, витер їх об білизну, що там сушилася. Все це робив він не кваплячись, нарешті нагадав собі, що треба тікати. Але тут хтось подзвонив у квартиру. Раскольников не відчинив. Він почув розмову на сходах і зрозумів, що ті, хто прийшов, побачили зачинені із середини двері і відчували щось недобре. Один з них пішов за двірником, а другий залишився біля двері, потім не витримав і теж спустився сходами. Раскольников вийшов з квартири став спускатися вниз, коли почув, що ті, хто стукався до лихварки, вже повертаються і з ними був ще хтось. Дітися, здавалося, зовсім нікуди, Раскольников вирішив, що тепер все пропало, бо його ж запам'ятають, навіть коли тепер не зупинять. Несподівано він побачив розчинені двері квартири на другому поверсі, там робили ремонт, але малярі тільки-но вийшли. Раскольников сховався у пустій квартирі. Коли ж двірник і ті, що його супроводжували, піднялися вище, Раскольников тихо вийшов і побіг вниз. На дворі він нікого не зустрів, вийшов на вулицю, повернув додому. Він вже нічого не тямив. Відніс сокиру і поклав на місце, нікого не зустрівши, та, якби двірник був вдома і запитав, чого йому треба, він, певно, простягнув би йому сокиру. У своїй кімнаті він впав на диван і забувся.

Частина друга

Раскольников прокинувся о третій годині. Він і сам не розумів, як міг заснути, навіть не сховавши того, що взяв у старої лихварки. Побачив дірку у шпалерах і засунув туди всі речі. Потім оглянув свій одяг, шукаючи слідів злочину. Інколи йому здавалося, що розум більше не служить йому, бо він починав якусь справу і відразу кидав її. Помітив, що на панталонах його знизу були сліди крові, відрізав з них бахрому, але обрізки кинув на підлогу, де вони й валялися. Раскольников відчував, як трясє його лихоманка, що розпочалася ще уві сні. Інколи він забував усе і знову лягав, потім знов

підхоплювався.

Так минуло кілька годин, остаточно його розбудила служниця хазяйки Настасья, яка привела двірника, і вони стукали у двері. Раскольников злякався. Стукіт ставав нестерпним. Він відчинив двері. Двірник подав йому повістку з поліції. Раскольников ледве тримався на ногах, але вирішив піти у поліцейську контору. Раніше він не мав справи з поліцією, та розумів, що, можливо, повістка й не стосується вчорашнього вбивства. Як тільки Настасья й двірник пішли, він змов уважно оглянув свій одяг: плями були, але вже якісь затерті, забруднені. Раптом Раскольников опустився на коліна і став молитися, потім, так само несподівано, розсміявся: не над молитвою, над собою. Поспіхом одягнувся, натягнув шкарпетку, на якій були сліди крові, сподіваючись, що вона ще більше забрудниться і сліди зникнуть. Натягнувши, у ту ж саму мить з огидою і жахом зняв. Потім пригадав, що іншої однаково немає, знову натягнув. . Розсміявся, бо відчув, що переступив ще через щось важливе у собі. Але за мить йому знов стало страшно до відчаю. Тепер хотілося тільки, щоб усе якомога швидше скінчилось. Він вийшов. Світило сонце, йому запаморочилось у голові. Раскольников дійшов до рогу тієї "вчорашньої" вулиці, зазирнув туди і відвернувся. Спало на думку: якщо його запитують про вбивство, він, можливо, все розповість. Поліцейська контора знаходилася на четвертому поверсі звичайного житлового будинку. Сходи були вузькі й брудні, кухні всіх квартир виходили на ці сходи, тому задуха й сморід здавалися нестерпними. У конторі з'ясувалося, що Раскольникова викликали лише через борг квартирній хазяйці. Як тільки він це усвідомив, ніби тягар упав із його плеч, поведінка ж стала погордливою. Він навіть зробив зауваження помічнику квартального наглядача, що той ставиться нечемно до відвідувачів, палить у їхній присутності. Раскольникова охопили почуття, яких він раніше не знав,— то була звіряча радість спасіння, тріумф самозбереження. Але саме в цю мить у кімнаті, наче грім серед ясного неба розразилася буря. Поручик Ілля Петрович Порох, якому Раскольников зробив зауваження, накинувся на одну даму, що давно вже чекала розгляду своєї справи. Ця дама, відразу привернула увагу Раскольникова, бо одягнена була пишно, а поводитись якось принижено. Коли поручик почав її лаяти, Раскольников страшенно здивувався, але потім зрозумів, що франтувата дама — хазяйка публічного дому, де вночі трапився скандал. Поки поручик кричав, розважаючи душу, на "пишну даму", настрої Раскольникова змінився. Йому хотілося сміятися. Завдавши чосу Луїзі Іванівні, поручик відпустив її, та, задкуючи, виходила з кімнати і наштотхнулася на квартального наглядача, Никодима Хомича. Той дружньо зауважив Іллі Петровичу, що даремно він так серце зриває. Ніби виправдовуючи свою гарячість, поручик указав на Раскольникова і поскаржився: он до чого дійшло, тепер він мусить терпіти зауваження таких, як цей колишній студент; хай би на себе зглянувся, і поручик коротко виклав справу Раскольникова. Никодим Хомич із байдужою ввічливістю спробував владнати цей конфлікт. Раскольников несподівано захотів сказати всім присутнім щось приємне, і почав пояснювати поліцейським, що свого часу обіцяв одружитися з дочкою своєї квартирної хазяйки, тому надавав багато

векселів. Потім дочка хазяйки померла, а її мати почала вимагати сплати грошей. Ця сповідь не справила того враження, на яке розраховував Раскольников. Поручик відрізав, що такі жалісні подробиці їх не обходять, вони повинні відреагувати на скаргу і вдатися до відповідних заходів щодо Раскольникова, а він повинен написати зобов'язання. Никодиму Хомичу стало соромно, чи то за поручика, чи то за Раскольникова. Письмоводитель продиктував Раскольникову звичайне у таких випадках зобов'язання не виїжджати з міста, а згодом сплатити гроші. Раскольникову здалося, що після його сповіді письменник ставиться до нього зневажливо. І раптом йому стало байдуже, як люди ставляться до нього. Ця зміна відбулася у якусь одну мить, він відчув свою відчуженість від усіх людей — далеких і близьких. Якби у цю мить його прирекли на страту, він не відчув би болю.

Справа Раскольникова була вже завершена, але він не міг встати й піти, а сидів, схиливши голову на руки. Несподівано він почув розмову про вбивство старої лихварки — говорили квартальний наглядач і його помічник. З розмови стало зрозуміло: затримали тих двох чоловіків, які приходили до лихварки і стукали у двері, коли він, вбивця, був у квартирі. Раскольников підвівся, збираючись піти, але знепритомнів. Прийшовши до тями, він пояснив цей випадок хворобою.

Повернувшись додому, Раскольников взяв речі старої лихварки і сховав їх під камінь у глухому провулку. Потім попрямував до свого приятеля Разуміхіна. Говорив з ним Раскольников плутано — то наче прийшов роботи просити, то ніби намагався пояснити щось. Несподівано встав і пішов. На Миколаєвському мості його шмагнув батогом візник, бо він мало не попав під коней. Раскольников зупинився на мості, з нього сміялися перехожі. Одна купчиха з дочкою подала йому, як старцю, двадцять копійок. Раскольников стиснув у руці гроші і трохи пройшов, потім повернувся обличчям до Неви. Він добре знав це місце, бо багато разів зупинявся тут, повертаючись з університету. Краєвид був чудовий, але на Раскольникова віяло від нього холодом. Він вразився, що зупинився саме тут, наче мав ще право жити так, ніби нічого не трапилося. Раскольников відчув нестерпну самотність, все краще, що було в його житті, залишилось у минулому. Тепер він наче летів кудись угору, і все зникло з очей. Відчувши у руці монетку, він уважно розглянув її і жбурнув у річку, потім повернув додому. Йому здалося, що він відрізав себе від людей саме у цю хвилину. Не міг пригадати, як прийшов у свою кімнату, як ліг на диван і заснув. Уві сні він почав марити, йому ввижалося, що б'ють його квартирну хазяйку. Отямився від яскравого світла: Настасья принесла йому тарілку супу. Але їсти він не міг, тільки запитав, хто ж і чому бив хазяйку. Настасья подивилася на нього уважно і сказала, що ніхто не бив, то йому мариться, бо кров у ньому кричить. Він попросив пити, вона принесла холодної води, він один раз ковтнув, пролив собі на груди, а більше вже нічого не пам'ятав.

Скільки часу він був у маренні, Раскольников не знав. То йому здавалося, що в кімнаті багато народу, то відчував, що він сам. Він знав тільки, що часто поруч з ним Настасья і ще хтось знайомий, але не міг впізнати, хто саме. Нарешті він зовсім отямився. Був ранок, біля свого ліжка він побачив Настасью і ще якогось зовсім

невідомого йому молодика. Раскольников саме намагався зрозуміти, хто ж це такий, як увійшов Разуміхін. Нарешті Раскольников уторопав, що той чоловік — артільник, він приніс гроші від матері. Потім Настасья принесла обід, і цього разу все було так гарно сервіровано, як давно вже не бачив Раскольников. Разуміхін немов мав хист подобатися людям, всі його прохання і квартирна хазяйка, і Настасья виконували залюбки. Раскольников помітив, що лежить тепер не на своїй брудній і розідраній подушці, а на чистій пуховій. Разуміхін поручився за Раскольникова, що той заплатить, і забрав у хазяйки навіть вексель. Він розповів, що вирішив перебратися на нову квартиру й бути ближче до Раскольникова. Потім пішов, щоб купити приятелю новий одяг, переговорити з квартирною хазяйкою щодо подальшого перебування Раскольникова на цій квартирі й догляду за хворим. Причарована Разуміхіним Настасья вийшла за ним слідом, щоб підслухати цю цікаву для неї розмову.

Коли всі пішли, Раскольников схопився на ноги, став шукати речі, які могли б навести на слід убивці, але, знесилений, знов упав і заснув. Він проспав багато годин і прокинувся майже здоровий. У кімнату зазирнув Разуміхін, який вже три години очікував пробудження хворого. Дуже задоволений, він показав, який одяг придбав для Раскольникова, але тому це було байдуже. Майже силоміць Разуміхін переодяг приятеля у нову чисту білизну. У кімнатку Раскольникова прийшов Зосимов — студент-медик, щоб оглянути хворого. Разуміхін запросив його на вечір у гості, щоб відзначити свій переїзд на нову квартиру. Раскольников уважно прислуховувався до розмови, бо незабаром Разуміхін заговорив про вбивство старої лихварки. На новосілля він запросив і Заметова, того самого письменника, що допомагав Раскольникову писати зобов'язання. Заметов приходив і сюди, у кімнатку Раскольникова. Він, казав Разуміхін, товариський хлопець, з його допомогою можна визволити з біди маляра Миколая, якого затримали, підозрюючи у вбивстві. В розмову втрутилася Настасья, вона сказала Раскольникову, що вбили Лізавету,— він повинен пам'ятати її, адже вона ж штопала йому сорочки. Зосимов повернув Разуміхіна до справи маляра. Разуміхін розповів, що Миколай приніс хазяїну шинка золоті сережки у футлярі, які начебто знайшов на вулиці. Він і другий маляр, Митрич, саме раз і фарбували ту квартиру на другому поверсі, де ховався Раскольников. Хазяїн шинка порозпитував людей і довідався, що Миколай випиває вже не перший день, коли ж натякнув йому на вбивство, той кинувся тікати. Його знайшли на постоялому дворі, він заставив навіть свій срібний хрест за шкалик, потім пішов у сарай і намагався повіситися. Миколай божився, що не вбивав старої, признав тільки, що знайшов ті сережки не на вулиці, а в кімнаті, де вони працювали. Разуміхін і Зосимов стали обмірковувати, як же все відбувалося насправді. Разуміхін у своїй версії точно відновив картину вбивства.

У цей час до кімнати Раскольникова зайшов Петро Петрович Лужин. Це був уже немолодий чоловік, проте його одяг і зовнішність свідчили, що він хотів ще подобатися; тепер він був трохи спантеличений і недовірливо оглядав кімнату-шафу Раскольникова. Коли Лужин відрекомендувався майбутньому родичу, той довго мовчки дивився на нього, наче вперше почув це ім'я. Лужин повідомив, що сестра і мати Раскольникова

незабаром прийдуть. Вони житимуть у "номерах", за які Лужин платитиме. Разуміхін, почувши адресу тих "номерів", відразу ж дав їм характеристику — бруд, сморід, та й трапляються різні неподобства. Лужин сказав, що він ще не дуже знайомий з петербурзьким життям, але йому здалося, що там не так уже й погано. Дешево, зауважив Разуміхін. Лужин житиме поки що у свого приятеля Андрія Семеновича Лебезятникова, у таких самих "номерах", тільки в іншому будинку, у пані Ліппевехзель. Почувши ім'я приятеля Лужина, Раскольников, здавалося, щось пригадав, але промовчав. Лужин говорить, що колись опікувався Лебезятниковим, тепер йому приємно бачитися з ним, бо той представляє молоде покоління, яке так цікавить його. Сподіваючись сподобатися своїм молодим співрозмовникам, Лужин виклав власну точку зору на молодь і власну життєву філософію. На його думку, егоїзм і власні інтереси рухають прогрес. Багатство суспільства залежить від багатства кожної окремої людини, тому чим більше буде багатих, тим багатшим стане й суспільство. Якщо ділити один "кафтан" на всіх, то ніхто одягнутий не буде. Разуміхін не хотів підтримувати цю розмову, бо, на його думку, ідеєю про суспільне благо індивідуалізму прикриваються ті, хто прагне тільки власного благополуччя і залюбки використовує для цього чужу працю. Лужин спробував образитися. Разуміхін запевнив його, що він не мав на увазі особисто Лужина. Розмова повернулась до вбивства лихварки. Лужин хотів уже відкланятись, але, почувши про цю подію, захотів, на свою біду, вставити "розумне слово". Разуміхін знав Порфирія Петровича, який розслідував цю справу, навіть доводився йому далеким родичем. Слідчий думок своїх не видавав, але вже почав допитувати тих, хто заставляв у лихварки речі. Разуміхін був переконаний, що один із них і вбив стару. На думку Зосимова вбивця має чималий досвід, коли так викрутився. Заперечуючи йому, Разуміхін переконливо довів, що то справа новачка, який зробив "перший крок". Лужин підтримав розмову, його цікавив не саме цей злочин, а питання загальне: чому збільшилась кількість злочинів серед "цивілізованої частини суспільства". Раскольников, який до цього майже не брав участі у загальній розмові, сказав Лужину, що це відбувається саме за його теорією: якщо кожен за себе, то людей і різати можна. Лужин погордливо глянув на Раскольникова і відповів, що всьому є своя міра. Але той несподівано запитав, чи правда, що Лужин говорив, нібито дружину краще брати з убогості, бо тоді вона буде покійною і над нею легше панувати. Лужин обурився, звинуватив мати Раскольникова в тому, що вона звела на нього наклеп. Раскольников пообіцяв спустити Лужина сходами, якщо той скаже ще хоча б слово про його матір. Розсерджений Лужин пішов геть.

Раскольников попросив усіх дати йому спокій. Проте, залишившись на самоті, він одягнувся в те, що придбав для нього Разуміхін, і вийшов на вулицю. Він твердо вирішив "покінчити все". На вулиці була задуха, Раскольников жадно вдихнув сморідне і пильне повітря. У провулку, куди він повернув, було багато повій. Одна з них попросила його дати грошей на горілку, інша ж осудила її, кажучи, що треба ж совість мати, бо це вже найгірше — старцювати. Ця розмова примусила Раскольникова задуматися над сутністю людини та її життя. Він пригадав, як читав десь, що приречені

на страту згодні все життя прожити на метровому клаптику землі далеко у скелях, аби тільки не вмирати. Він знову подумав, яка ж підла людина, "та негідники ті, хто за це її підлою називають". Потім Раскольников зайшов у трактир, попросив принести газети за кілька днів і уважно читав все, що написане про вбивство старої лихварки. До нього несподівано підійшов Заметов. Він здивувався, зустрівши тут Раскольникова, адже бачив, у якому той був стані, коли приходив до нього разом із Разуміхіним. Заметов, здавалось, підозрював Раскольникова, а той, здогадуючись про це, навмисне сказав, що читав про вбивство старої лихварки. Заметов став розповідати про шахраїв, які підробляли гроші. Раскольников зухвало заперечив: хіба ж то шахраї, коли не змогли справу довести до кінця, не витримали — як пішли гроші розмінювати у банк, так руки й затрусилися. Заметов весело запитав, а що б робив Раскольников, якби йому довелося бути на місці тих шахраїв. Раскольников розумів, що його провокують, і дуже йому хотілося подразнити Заметова. Тому він відповів, що перевіряв би кожную кредитку по кілька разів, вдаючи, ніби боїться отримати фальшиві гроші, вимучив би банківського службовця так, щоб той думав би тільки, як його спекатися. Заметов перевів розмову на вбивство старої лихварки. Усі, мовляв, на словах такі хитрі, а на ділі виходить інакше, і навів приклад з убивцею старої: убити зміг, а пограбувати не зумів, копійчані речі взяв, а гроші чималі не знайшов, не витримав, видно. Раскольников нібито образився і запропонував упіймати того вбивцю. Усі ж думають, говорив він, що вбили через гроші, і чекають, що гроші ті вбивця почне витрачати негайно. Заметов слухав уважно і дуже серйозно. Раскольников присунувся до нього і, дивлячись в очі, пошепки сказав: він, наприклад, якби вбив стару, відніс би все пограбоване у глухий двір і сховав під камінь на багато років. Тут сплотнів, як смерть, ще ближче нахилився до обличчя Заметова і сказав, а що, коли це він, Раскольников, ту стару і Лізавету вбив. Заметов перелякався, йому здалося, що перед ним божевільний. Тому він запевнив Раскольникова, що вірить у його безвинність, а надто після цієї розмови Раскольников вийшов із трактиру, на порозі зустрівшись з Разуміхіним. Той був дуже сердитим, бо занепокоївся несподіваним зникненням Раскольникова, але у відповідь почув лише прохання облишити своє піклування і дати спокій. Разуміхіна сердила не невдячність Раскольникова, а його вперте прагнення уникати людей, тому він, майже силоміць, намагався затримати приятеля. Останній ще раз повторив своє прохання, але тепер уже не спокійно, як перше, а з надривом і болем. Разуміхін трохи подумав і відпустив руку Раскольникова. Той відразу пішов. Попри образливі слова приятеля, Разуміхін прокричав наздогін Раскольникову свою нову адресу, кажучи, б'ється об заклад: той обов'язково прийде — як соромно стане, так і прийде.

Раскольников пішов через міст і зупинився, дивлячись на воду. Поруч із ним стала й жінка з опухлим від пияцтва обличчям. Раптом вона кинулась у канаву. Течія підхопила її й понесла, заголосила якась жінка. Городовий увійшов у воду і схопив утопленицю, та отямилась. Раскольников з огидою подумав, що топитися не буде. Якась дивна байдужість знову захопила його, думати не хотілось, а на серці було пусто. Оглянувшись навколо, він вирішив піти у поліцію і зізнатися у злочині. До

поліцейського відділку йти було недалеко, але несподівано Раскольников повернув у провулок і зупинився вражений — він стояв напроти будинку, де сталося вбивство. Тоді йому закортіло побувати ще раз у тій квартирі. Він увійшов і піднявся сходами. У квартирі вели ремонт. Раскольников пройшов в кімнати, не ховаючись, оглянув усе уважно; нарешті один із робітників спитав, чого йому тут треба. Раскольников сказав, що хоче найняти квартиру, став розпитувати, чи пофарбують підлогу, адже там була кров. Робітники занепокоїлися, бо поведінка відвідувача була досить дивною, запитали, що він за людина. Раскольников запропонував: "Пішли в контору, там скажу". Потім вийшов на сходи і поволі пішов вниз. Біля воріт стояли люди, серед них обидва двірники. Раскольников звернувся до одного з них, запитав, чи був той у поліцейській конторі, хто там тепер є. Двірник зачудовано дивився на Раскольникова, поцікавився у відповідь, чого йому треба. Підійшли робітники, розповіли, як дивно поводився Раскольников у квартирі. Несподівано якийсь міщанин запропонував відвести Раскольникова у поліцію. Той тільки скося глянув на міщанина, сказав тихо і ліниво: "Пішли!". Другий двірник, здоровенний мужик, схопив Раскольникова за плече і викинув на вулицю. Він знов опинився на вулиці, але тепер він вагався йти у поліцію. Раптом почув крики, галас, побачив юрбу на дорозі. Посередині вулиці стояв розкішний візок, запряжений сірими гарячими кінями. На бруку, біля колеса, лежав чоловік, якого тільки-но збили коні. Раскольников упізнав у ньому Мармеладова. Поліцейські були дуже задоволені, що особистість потерпілого встановлено. Раскольников назвав себе, дав свою адресу, і просив, піклуючись, наче про рідного батька,, перенести Мармеладова додому, а не в лікарню, де той, мовляв, неодмінно помре. Він навіть сунув поліцейському в руку гроші, хоча прохання було цілком законне.

Катерина Іванівна, як завжди, коли траплялася вільна хвилина, ходила по кімнаті від вікна до печі й назад, кашляючи й говорячи сама до себе. Останнім часом вона нерідко зверталася до своєї старшої дочки, десятирічної Поленьки, яка багато чого не могла розібрати з тих розмов, але втямила, що потрібна матері, тому уважно слідкувала за нею очима, вдаючи розуміння. Тепер вона саме роздягала молодшого братика на ніч, а молодша сестричка чекала своєї черги. Катерина Іванівна пригадувала молодість, як вона танцювала на балу у предводителя, і кляла свою долю: уночі, коли всі полягають спати, їй знов доведеться прати дитячий одяг, сушити його, щоб вранці вони одягли чисте — іншого ж у них немає. Несподівано почулися голоси, кілька чоловіків щось внесли у кімнату. Катерина Іванівна побачила, що то був її чоловік. Діти перелякалися, маленька Лідочка кинулася до старшої сестри, Поленьки. Раскольников допомагав покласти Мармеладова на диван, він скоромовкою розповів, що трапилось. Катерина Іванівна закричала з відчаю, але Раскольников відзначив, що ця жінка не з тих, хто непритомніє: миттю подушка, про яку ще ніхто не подумав, лежала вже під головою нещасного Мармеладова. Раскольников запевнив, що візьме на себе всі витрати, і послав по доктора. Потім він обтер кров з обличчя Мармеладова. Катерина Іванівна стояла поруч, здавалося, їй теж необхідна була допомога. Раскольников

подумав, що, можливо, і не треба було наполягати, щоб Мармеладова принесли сюди. Полю мати послала по Соню. У кімнату набилося багато людей, майже всі мешканці квартири. Катерина Іванівна накинулася на них, і її послушали, повиходили, було видно, що її тут навіть побоювалися. Але прийшла хазяйка квартири пані Ліппевехзель, розкричалася, щоб хворого відправили до лікарні. Навіть тепер Катерина Іванівна не могла відмовити собі у бажанні "поставити хазяйку на місце". Поки жінки сварилися, Мармеладов опритомнів. Катерина Іванівна кинулася до нього, він просив тільки священика. Потім погляд його зупинився на маленькій Лідочці, він здивовано вимовив: "Боса!". Катерина Іванівна закричала, що він знає, чому боса! Прийшов доктор. Оглянув хворого, тихо сказав, що надії немає жодної. Почулися чийсь кроки, юрба у сінях розступилася, увійшов священик. Доктор уступив йому своє місце. Мармеладов сповідувався. Катерина Іванівна стала на коліна, поставила перед собою на коліна дітей — вони молилися. Дівчинка тремтіла, хлопчик хрестився повним хрестом і кланявся у землю, б'ючи чолом, видно було, що це особливо йому подобалось. Прийшла Поленька, сказала, що стріла Соню на вулиці, зараз та прийде. У кімнату, тихо пробираючись крізь юрбу, увійшла дівчина, стала біля самого порога. Їй було років вісімнадцять, худенька, але приваблива, вона була вбрана так, як ходила "на вулицю", і одяг-цей красномовно вказував на її "професію". Обличчя її було перелякане, в очах — жах. Сповідь закінчилася, священик спробував утішити Катерину Іванівну, але та у відчаї звинувачувала бога, людей, чоловіка. Священик сказав, що то гріх — не простити перед смертю. Катерина Іванівна закашлялась, притиснула хусточку до рота, потім показала священику — на хусточці була кров. Старий священик схилив голову, нічого не сказав. Мармеладов хотів просити пробачення у дружини, але та тільки прикрикнула на нього. Він побачив Соню, спочатку наче не впізнав її, бо ніколи не бачив у такому вбранні. Потім зрозумів, що це його дочка, франтувата й принижена, чекає своєї черги проститися із вмираючим батьком. Безкрає страждання відобразилося на його обличчі. Він закричав: "Соня! Дочка! Прости!" — хотів простягнути до неї руку, але втратив опору і впав із дивана обличчям на підлогу; його підняли, він уже відходив. Соня кинулася до нього, обняла і завмерла так. Він помер на її руках.

Катерина Іванівна, дивлячись на тіло чоловіка, закричала, що той домігся свого: на які гроші вона його поховає, на які гроші нагодує назавтра дітей. Раскольников підійшов до неї, віддав усі гроші, які мав, сказав, що прийде ще і швидко вийшов з кімнати. Продираючись межи людей, він нашттовхнувся на квартального наглядача Никодима Хомича, який прибув, щоб особисто "розпорядитися". Раскольников просив його не турбувати занадто вдову, краще зарадити їй чимось. Никодим Хомич примітив, що Раскольников замочився у кров і вказав на кілька свіжих плям на його одязі. Раскольников дивно посміхнувся, сказав, що він увесь у крові. Далі пішов дуже тихо, не кваплячись. Нові переживання захопили його: він почувався так, наче приречений на страту, якому несподівано сповіщають про помилування. На сходах його наздогнав старий священик. Раскольников мовчки пропустив його. Потім почув ще чийсь

поспішливі кроки: це була Поленька. Він зупинився, дівчинка підійшла до нього і стала на сходинку вище. Обличчя в неї було худеньке, але вона радісно, по-дитячому, посміхалася Раскольникову. Її послали довідатися: хто він, як його звуть, де живе. Раскольникову було приємно на неї дивитися, він не відповів, а запитав, у свою чергу, хто її прислав. Поля відповіла, що Соня. Він сказав, що так і гадав. Справедливості заради, Поля сказала, що мама її теж посилала, почувши Соніні слова. Раскольников запитав, чи любить Поля сестрицю Соню. Дівчинка дуже серйозно й твердо відповіла, що любить її більше від усіх. Потім вона обняла Раскольникова і заплакала: батька шкода. Чи вміє вона молитися, запитав Раскольников. Вони моляться всі за сестру Соню і татка, щоб бог простив їм і благословив, сказала Поля. Тоді він попросив дівчинку помолитися і за "раба Родіона". Поленька запевнила, що все своє життя буде молитися за нього, і знов обняла Раскольникова.

Через п'ять хвилин він стояв на мості, на тому самому місці, де кинулась у воду нещасна жінка. Він говорив сам до себе, і були в його словах сила й урочистість: життя не скінчилося по смерті старої, тепер настане царство розуму, сили, волі й світла. Гордість і впевненість у своїх силах зростали в ньому з кожною хвилиною. Він пригадав, що зовсім близько той будинок, де наймає нову квартиру Разуміхін, і захотів неодмінно побачити його зараз. Дарма, що той виграв тепер заклад, хай потішиться, думав Раскольников. Без сили нічого не візьмеш, а вони не знають: силу треба добувати тільки силою. Несподівано пригадав, як просив помолитися за "раба Родіона", і засміявся: то було прохання про всяк випадок.

Раскольников знайшов будинок, де жив Разуміхін; нового жильця вже тут знали, і двірник показав, куди йти. Раскольников почув у передпокої шум великої компанії, послав за приятелем. Той відразу прийшов і був дуже задоволений, побачивши Раскольникова. Говорити багато Раскольников не міг, бо почувався дуже слабким. Він прийшов тільки сказати, що Разуміхін мав рацію: ніхто не знає, як життя обернеться. Після цих слів він намірився йти, Разуміхін попросив його зачекати хвилину і привів Зосимова, щоб той оглянув Раскольникова. Якась особлива цікавість визначала ставлення Зосимова до Раскольникова цього разу. Студент-медик, здавалося, був здивований тим, як швидко змінився стан його пацієнта на краще, але дав порошок, який приготував заздалегідь, і наказав негайно лягати у ліжку. Разуміхін вирішив провести приятеля додому. Дорогою він казав, що Зосимов вважає Раскольникова божевільним, бо Заметов розповів усім їхню розмову. Раскольников зрозумів, що Разуміхін напідпитку, і тому говорить зайве. Так, він сказав, що Раскольникова підозрювали у вбивстві, особливо той поручик Ілля Петрович, але розмова із Заметовим розвіяла всі підозри. Тепер Заметов кається, а слідчий Порфирій Петрович дуже хоче познайомитися з Раскольниковим.

Раскольников намагався пояснити, який душевний переворот відбувся в ньому, коли він побачив Поленьку й Соню, що вбивство заради них йому, напевно, простилося б. Утім говорив він плутано, просив Разуміхіна підтримати його, бо вже зовсім знесилив. Він і справді ледве піднімався сходами до своєї кімнатки. Несподівано

Раскольников побачив, що у його кімнаті горить світло. Він став прощатися з Разуміхіним. Той, не розуміючи нічого, сказав, що вони разом увійдуть до кімнати. Та Раскольников потиснув йому руку, відповів: знає, що разом увійдуть, але попрощатися треба тут, на сходах. Тоді Разуміхін подумав, що, можливо, Зосимов мав рацію, бо все це дуже скидалося на божевілля. Підійшовши до двері, вони почули голоси. Раскольников відчинив двері настіж і став на порозі як укопаний: у кімнаті на дивані сиділи його мати й сестра. Вони вже півтори години чекали на Раскольникова і розпитували Настасью, яка стояла перед ними і тепер. Настасья розповіла про хворобу Раскольникова, про його сьогоднішню втечу з дому. Побачивши Раскольникова, мати і сестра зараз же кинулися до нього. Але він не рухався, стояв як мертвий, руки не піднімалися йому їх обняти. Вони цілували його, сміялися, плакали. Він ступив крок уперед і впав непритомний. Жінки закричали. Разуміхін схопив Раскольникова і переніс на диван. Потім спробував заспокоїти Дуню й Пульхерію Олександрівну. Обидві дивилися на нього як на провидіння — вони вже знали від Настасї, ким був у ці дні Разуміхін для Раскольникова.

Частина третя

Раскольников опритомнів. Він махнув Разуміхіну, аби той помовчав, взяв мати й сестру за руки, мовчки дивився на них. Мати злякалася цього погляду, бо видавав він сильне до безумства страждання сина. Потім Раскольников попросив усіх залишити його. Пульхерія Олександрівна у відчаї заплакала, вона хотіла бути коло сина. Дуня ж зрозуміла, що своєю присутністю вони тільки завдають шкоди, нервують брата, і стала вмовляти мати дати йому спокій. Раскольников сам зупинив їх, запитав, чи бачили вони Лужина, сказав, що вигнав його і просив сестру відмовитися від цього шлюбу, бо "жертви не приймаю". Дуня гордо образилась: яке він має право так говорити. Але Раскольников назвав шлюб з Лужиним "підлотою", мовляв, хай він один буде підлий, а сестра "не повинна". Зібравши останні сили, поставив рідним тверду вимогу: "Або я, або Лужим".

Разуміхіну насилу вдалося вмовити мати й сестру Раскольникова залишити хворого під його опікою і піти відпочити з дороги. Він пішов проводити їх у ті "номери", які найняв для них Лужин. Разуміхін не тільки не витверезився, а, навпаки, наче захмелів ще більше під поглядом чорних очей Дуні. Він не дуже добре розумів, що треба говорити, тому говорив те, що думав. Щиро лаяв Лужина і "номери", висловлював своє захоплення Раскольниковим, обіцяв повідомити про його стан, навіть привести до них доктора, який найближчим часом, запевнив Разуміхін, огляне хворого. Хоча Настасья багато розповідала про Разуміхіна, його поведінка й слова не викликали особливої довіри в Пульхерії Олександрівни, Дуня ж якось відразу повірила приятелю брата, була певна, що той зробить усе, як обіцяв. Разуміхін цю довіру виправдав: залишивши нещасних жінок у "номерах", він уже через двадцять хвилин повернувся й доповів, що Раскольников міцно спить. А ще через годину привів Зосимова, який погодився провідати хворого серед ночі, облишивши задля цього компанію, що зібралася на новосілля Разуміхіна. Марносластво Зосимова було цілком задоволене, коли він відчув,

що мати і сестра його пацієнта чекали на нього, як на провидця. За десять хвилин молодий лікар зумів заспокоїти Пульхерію Олександрівну, змалювати загальну картину захворювання. На його думку, хвороба ця, окрім скрутних матеріальних обставин останніх місяців, мала ще й моральні причини: тривоги, турботи, якісь "ідеї". Авдотья Романівна особливо уважно слухала останні зауваження, тому Зосимов докладніше поговорив на цю тему. Пільхерія Олександрівна розпитувала, чи дійсно є серйозні підозри на божевілля сина. Зосимов запевнив, що тепер уже немає, можливо, є певні ознаки мономанії, і висловив надію на цілющу дію зустрічі з рідними. Потім він розпрощався, вислухавши на кінець запевнення у безмірній вдячності.

Коли Разуміхін і Зосимов вийшли на вулицю, останній, хтиво посміхаючись, зазначив, що Авдотья Романівна дуже приваблива. Разуміхін накинувся на приятеля з кулаками, схопив за горло. Той ледве відбився, а потім, подивившись на Разуміхіна, розреготався. Разуміхін визнав, що Дуня справила на нього сильне враження, але він "про дурне не мріє". Потім запропонував Зосимову зайнятися квартирною хазяйкою Раскольниковою, яка може дати те, чого прагне Зосимов — "пуховий і самоварний рай".

Щоб Зосимов міг бути поруч із хворим, Разуміхін упросив квартирну хазяйку дозволити доктору почувати у її вітальні. А сам спав на кухні. Вранці він пригадав усе, що сталося й говорилося з вечора. Йому стало соромно, особливо своїх слів про нареченого Дуні — Лужина. Раскольников ще спав. Зосимов не велів будити хворого. Разуміхін один пішов у "номери" до матері й сестри Раскольниковою. Вони зустріли його дуже тепло, з очевидною вдячністю, та це не допомогло Разуміхіну опанувати себе, навпаки, він почувався ще більш приниженим. Однак Пульхерія Олександрівна хотіла все докладно розпитати про хворобу сина, про його життя останні три роки. Разуміхін розповів усе, що знав, дав таку характеристику приятелю, що Пульхерія Олександрівна вимучилась, слухаючи. На думку Разуміхіна, який знав Раскольникову вже півтора року, у тому немовби жили два протилежні характери: гордий відлюдник і щедрий товариш, здатний на самопожертву. Раскольников ніколи не задовольняли поширені погляди, про все він мав свою особисту думку. Його ніколи не цікавило те, що цікавить більшість. Дуже цінував себе, та й мав, здається, на те право. Приїзд сестри й матері тепер для нього багато важить,— закінчив свою розповідь Разуміхін. Він намагався не дивитися на Авдотью Романівну, яка мала звичку під час сильного хвилювання чи важливих роздумів ходити по кімнаті, і тепер, не перериваючи ходи, інколи ставила йому питання. Вона зауважила, що Разуміхін охарактеризував Раскольникову цікаво і неупереджено, а потім зробила несподіваний висновок: поруч із братом повинна бути жінка. Разуміхін не погодився з нею, бо, як йому здавалося, Раскольников нікого не любив, можливо, нікого й не полюбить. Дуня відверто запитала, чи взагалі брат здатен кохати. Разуміхін не втримався й сказав, що Дуня в усьому на брата страшенно схожа, але, пригадавши, що він тільки-но говорив про того, почервонів. Дуня розсміялася. Пульхерія Олександрівна зауважила, що вони обоє можуть помилятися: Раскольников із дитинства був непередбачуваним, він і тепер може з собою зробити таке, що нікому й на думку не спаде; чого, наприклад, був вартий той шлюб, який він мав намір взяти з

дочкою своєї квартирної хазяйки. Вона поділяла думку Разуміхіна, що Раскольников навмисне образив Лужина і вирішив це зробити ще до своєї хвороби. Пульхерія Олександрівна, отримавши згоду дочки, розповіла про записку Лужина. Так Разуміхін довідався, що Лужин мав зустріти наречену з матір'ю на вокзалі, але натомість прислав лакея, запевнивши, що сам прийде до них уранці. Проте і вранці він не прийшов, а прислав записку, у якій сповіщав про свій намір прийти о восьмій вечора і наполягав, щоб Расколькова в цей час у них не було. Якщо ж вони не дотримуються цієї вимоги, то він змушений буде залишити їх, і тоді вже хай "нарікають на себе". Лужин у записці розповідав, що він був свідком, як Раскольников на квартирі одного п'яниці, роздавленого кіньми, віддав гроші, прислані йому матір'ю, одній "дівичі відчайдушної поведінки", нібито на похорон. Пульхерія Олександрівна просила у Разуміхіна поради, як уладнати цю справу. Той відразу ж порадив зробити так, як вирішила Авдотья Романівна. Дуня надумала умисно звести брата й Лужина о восьмій годині, відповіла Пульхерія Олександрівна. Сама мати хотіла б, щоб син узагалі нічого не знав про цю записку, бо він тепер такий уразливий. Разуміхін пригадав, що Раскольников говорив учора про якогось небіжчика, про якусь дівчину, але він із тих слів нічого не зрозумів. Дуня запропонувала піти до брата, а там уже й вирішити, що робити. Пульхерія Олександрівна дуже хвилювалася перед новим побаченням із сином. Разуміхін же був у захваті, що він поведе Дуню вулицею.

У кімнаті Расколькова вони застали, крім господаря, Зосимова, який прийшов оглянути хворого. Раскольников здавався на вигляд майже здоровим, але був блідим і похмурим; він скидався на людину, яка терпить сильний біль; говорив мало, наче через силу. Зосимов помітив, що прихід рідних не викликав у Расколькова радості, навпаки, йому довелося докласти чималих зусиль, аби витерпіти цей візит. Раскольников просив вибачити його за вчорашню поведінку, дякував Зосимову і Разуміхіну за турботу, але висловлював це так, наче заздалегідь вивчений урок, який йому страшенно набрид. Лише один раз, коли він мовчки простягнув руку сестрі, у посмішці Расколькова проглянуло справжнє почуття вдячності й любові. Цього було достатньо, щоб Пульхерія Олександрівна відчула себе щасливою. Щирість ставлення Расколькова до Дуні помітив і Разуміхін. Але щирість та тривала лише мить, і присутні відчували це напруження; говорили, наче через силу, весь час відшукували тему для розмови. Раскольников сказав, що хотів прийти до матері й сестри ще з ранку, але його одяг був у крові, і він чекав, поки почистять. Почувши про кров, Пульхерія Олександрівна перелякалась. Тоді Раскольников розповів про смерть Мармеладова, про те, як віддав усі гроші вдові на похорон. Він визнав, що не мав права такого чинити, бо знав, як важко ці гроші дісталися матері. Щоб допомагати іншим, треба мати на це право, додав він. Дуня з ним не погодилась. Тоді Раскольников сказав їй, що у своїй самопожертві вона може дійти до межі, яку не переступити, і буде нещасна від того, а якщо й переступить, то буде ще нещаснішою. У ту ж саму мить він відчув, що то були зайві слова, надто відверті, і, звертаючись до матері, попросив пробачення за той безглуздий вчинок. Мати запевнила, що всі його вчинки для неї прекрасні. Раскольников криво

посміхнувся. Запала мовчанка. Пульхерія Олександрівна несподівано повідомила про смерть Марфи Петрівни. Раскольников не міг пригадати, хто це така. Йому пояснили: Марфа Петрівна — дружина пана Свідригайлова, у маєтку якого служила гувернанткою Дуня. Здавалося, та звістка зацікавила Раскольникова, він розпитував, як це сталося. Пульхерія Олександрівна, заохочена його цікавістю, розповіла, що пан Свідригайлов, кажуть, був причиною смерті дружини: він побив її, потім та зібралася їхати до міста, бо завжди в таких випадках їхала, веліла запрягати, а сама сіла обідати; відразу ж після обіду пішла у купальню, бо ще й лікувалася холодним купанням, там із нею напад і стався. Раскольников здивувався, як це вона побита обідала, але раптом роздратовано сказав, що все це дурниці, про котрі й говорити не варто. Пульхерія Олександрівна розгубилася, спитала сина, про що ж із ним говорити. Раскольников знов криво посміхнувся й запитав, чи, часом, не бояться вони його. Дуня, нітрохи не ховаючись, відповіла, що то дійсно правда: мати навіть хрестилася на сходах від страху. Обличчя Раскольникова наче корчі звели. Пульхерія Олександрівна зніяковіла, почала виправдовуватися: вона так мріяла про цю зустріч, стільки хотілося сказати, але тепер щаслива вже тим, що бачить сина. Раскольникову стало соромно, він спробував запевнити: вони ще наговоряться. Та раптом відчув, що ніколи ні з ким не зможе говорити відверто. Ця думка вразила його, він підвівся й пішов з кімнати. Разуміхін схопив його за руку. Раскольников мовчки сів і подивився на кожного. Усім здалося: то знов хвороба повертається. Тільки Дуня наважилася спитати брата, що з ним. Раскольников розсміявся, сказав, ніби пригадав "одну штуку". Зосимов подивився на свого пацієнта з підозрою, пообіцяв пізніше оглянути хворого, якщо, звичайно, застане вдома. Зосимов пішов. За ним зібрався йти й Разуміхін. Раскольников зупинив його. Він бачив, що сестра причарувала Разуміхіна, бо той ніяковів у присутності Дуні, як ніколи. Несподівано Раскольников став розповідати про свою закоханість у дочку квартирної хазяйки: дівчина була хвора, негарна, старцям любила подавати, мріяла про монастир, плакала, розповідаючи про це; він покохав її через те, що вона була така нещасна. Всі замовкли. Пульхерія Олександрівна, оглядаючи помешкання сина, зауважила, що кімната схожа на домовину. Раскольников посміхнувся, сказав, що мати й сама не знає, яку дивну думку висловила. Тепер він знову відчув, що ця сімейна розмова для нього нестерпна. Раскольников пригадав свій намір поговорити з Дунею про Лужина і зрадів можливості змінити тему розмови. Він повторив те, що казав учора: "Або я, або Лужин", "Хай я негідник, а ти не повинна". Дуня сухо й твердо запевнила брата, що виходить заміж собі на користь, і ніякої жертви нікому не приносить; звичайно, вона буде рада, коли зможе допомогти рідним, але це не основна причина її рішення, просто вона вирішила вибрати те лихо, котре менше. Дуня заявила, що не погодилася би на цей шлюб, якби не була певна, що Лужин поважає її так само, як і вона його. Раскольников одказав, що бачив Лужина і говорив з ним, тому він певен: сестра не може поважати такого чоловіка, отже, вона продається за гроші, а це — підлість. Тепер уже й Дуня втратила свою витримку і закричала, що брат не має права вимагати від неї героїства. Якщо вона кого й згубить, то тільки себе, вона ж бо нікого, здається, не

зарізала. Раскольников зблід. Мати і сестра перелякалися нової миттєвої зміни у ньому. Раскольников уже якось байдуже запитав, як сестра пересвідчиться, що Лужин дійсно поважає її. Тоді йому подали записку Лужина. Раскольников не квапився її читати, він ніби здивовано, немов сам собі, сказав: чому знявся увесь цей галас, хай сестра виходить за кого хоче. Він розгорнув записку. Всі чекали його реакції на вимогу Лужина. Але перше зауваження Раскольникова щодо записки збило всіх із пантелику: його здивувала безграмотність Лужина. Разуміхін сказав, що всі адвокати так пишуть, це так званий діловий стиль. Дуня образилася на таку реакцію брата, зауважила, що Лужин вчився "на мідні гроші", сам собі шлях прокладав. Раскольников звернув увагу сестри на слова "нарікайте на себе", які вибиваються із загального "ділового" стилю листа. Якби ці слова вжили у звичайному стилі, то вони не містили тієї погрози, яка відчувається у записці Лужина. Раскольников вказав на ще один вираз, котрий яскраво характеризує Лужина: той навмисне зводить наклеп на нього, прагнучи посварити його з рідними. Раскольников розповів, що гроші віддав удові на похорон, а не, як писав Лужин, "дівіці відчайдушної поведінки нібито для похорону". Далі Раскольников попередив сестру, що Лужин може кинути її напризволяще саме тепер, коли викликав у Петербург, якщо вона не буде йому покійна. Пульхерія Олександрівна запитала сина про його рішення — чи прийде він до них о восьмій годині. Раскольников одказав, що не йому це вирішувати, а матері та сестрі, якщо їх не ображає вимога Лужина. Дуня просила брата, і той погодився прийти до них. Вона запросила також Разуміхіна. Пульхерія Олександрівна сказала, що так буде краще, а то вже справа Петра Петровича Лужина— сердитися чи ні.

У цю хвилину до кімнати увійшла дівчина. Усі із здивуванням дивилися на неї. Раскольников не відразу впізнав її, бо бачив уперше вчора за таких обставин і в такому вбранні, що в пам'яті відбився зовсім інший образ. Це була Софія Семенівна Мармеладова, Соня. Тепер одягнута вона була скромно й бідно, а обличчя здавалося переляканим. Очі ж були такі ясні, що в них хотілося дивитися. Очевидно, вона не очікувала побачити у кімнаті стільки людей, тому зніяковіла, зовсім як маленька дитина, навіть намірилася вийти. Раскольников сам зніяковів: він тільки-но говорив, що бачив цю дівчину вчора вперше, а тут вона, сама прийшла до нього. Він пригадав, що ніяк не протестував проти слів Лужина про "відчайдушну поведінку" дівчини. Та, побачивши, як Соня зі страху хотіла тікати з кімнати, відчув такий жаль до неї, що зупинив її поглядом і запросив сісти. Перелякана Соня сіла, але, глянувши на двох поважних дам, встала і так передала прохання Катерини Іванівни прийти на поминки. Раскольников знов запросив її сісти, та Соня не наважувалася зробити це у присутності Пульхерії Олександрівни й Дуні. Очі Раскольникова запалали, а голос став твердим і наполегливим. Він представив матері Соню. Пульхерія Олександрівна трохи примружила очі, розглядаючи дівчину: навіть зніяковівши під вимогливим поглядом сипа, вона не могла відмовити собі у цьому задоволенні. Дуня дивилась на дівчину здивовано. Раскольников навмисне затримав Соню розмовою, наче хотів продемонструвати рідним, що має її за рівню собі. Він розпитував, чи не турбувала їх

поліція, як Катерина Іванівна змогла обійтися такими малими грішми, щоб ще й поминки робити. Соня, відповідала, а сама мимоволі оглядала кімнату. Несподівано вона прошепотіла: "Ви нам усе вчора віддали!". Соня ледве втрималася, аби не розплакатися. Усі промовчали. Очі Дуні пояснішали. Пульхерія Олександрівна навіть привітно подивилася на Соню. Потім підвелась, запросивши до обіду Раскольников і Разуміхіна. Пульхерія Олександрівна хотіла вклонитися Соні на прощання, але якось не змогла, поспіхом вийшла з кімнати. Дуня ж, навпаки, затрималась і уклонила довгим і ввічливим поклоном. Соня засоромилась, навіть перелякалась, на обличчі її відбилася мука, ніби ввічливість Дуні їй тяжко було перенести. Раскольников вийшов за сестрою і щиро потиснув їй руку. Дуня почервоніла, але обличчя її було щасливе. Раскольников повернувся у кімнату і теж якось ясно глянув на Соню: усе, що розповідав про неї Мармеладов, пригадалось йому у ту мить.

Пульхерія Олександрівна призналася дочці, що рада нарешті вийти з тієї кімнати, хоча вчора вона про таке й подумати не могла, а що то на них чекає увечері? Дуня запевнила її, що поведінка Расколькова спричинена його хворобою, хай проститься це вже брату. Увечері, сказала Дуня, буде те, що має бути. Та мати непокоїлась: а що коли Лужин відмовиться тепер від Дуні. Та лише презирливо кинула, що не багато ж тоді Лужин вартий. І ще одним переживанням поділилася мати з дочкою: вона боїться Соні. Дуня дуже здивувалась. Пульхерія Олександрівна сказала, що має якесь передчуття, ніби та дівчина і є головною причиною хвороби сина, та й очі у Соні такі, що погляду їх витримати не можна. Дивно тільки, продовжувала Пульхерія Олександрівна, що Лужин писав про Соню погане, а Раскольников рекомендує її матері й сестрі, виходить, ця дівчина для нього багато важить. Дуня нагадала, що і про неї теж багато чого говорили. Раптом вона зробила висновок: Лужин негідні плітки зводить.

Раскольников попросив Разуміхіна затриматися, бо мав до нього справу. Він сказав, що, хотів би через родича приятеля — слідчого Порфирія Петровича — повернути речі, які заставив лихварці Альоні Іванівні. Разуміхін радо взявся допомогти і запропонував негайно піти до Порфирія Петровича. Так усі троє — Соня, Разуміхін і Раскольников — вийшли з кімнати. Від воріт Соня пішла сама. Раскольников, розпитавши, де вона живе, сказав, що прийде до неї того ж дня. Соня була рада, що нарешті залишилася сама, бо відчувала, що в душі її сталася якась важлива зміна. Нічого подібного раніше вона не відчувала. Потім пригадала, що Раскольников обіцяв прийти до неї, і перелякалась, наче дитина: їй не хотілося, щоб він бачив, як вона живе. Соня так хвилювалася, що не помітила поважного немолодого пана, який пішов за нею, почувши біля воріт її розмову з Раскольниковим. Пан той здивувався, побачивши, куди направляється Соня. Вона ж помітила його тільки на сходах близько третього поверху. Соня підійшла до квартири, на дверях якої крейдою було написано "Капернаумов швець", і подзвонила. Той пан подзвонив у двері сусідньої квартири. Поки вони чекали, що їм відчинять, пан весело заговорив до неї, мовляв, дивно, що вони сусіди: він живе у квартирі мадам Рессліх. Соня не відповіла, їй стало якось соромно й ніяково..

Дорогою до слідчого Порфирія Петровича Разуміхін був в особливо піднесеному

стані. Раскольников зрозумів, що навіть Разуміхін, який за нього міг на хрест піти, мав певні сумніви й підозри і не відкидав остаточно думки, що саме він, Раскольников, вбив стару лихварку. Те, що Раскольников сам запропонував піти до слідчого, розвіювало ці підозри Разуміхіна. Він гаряче запевнив, що слідчий уладнає справу з заставою. Але Раскольников здогадувався: Разуміхін сподівається, що і сам Порфирій Петрович пересвідчиться у непричетності Раскольникова до злочину. Ніби наперед передбачаючи ставлення слідчого до цієї справи, Разуміхін характеризував того як людину особливого складу мислення: недовірливий скептик і цинік. Раскольников обмірковував сказане, намагаючись віднайти вірний топ у розмові зі слідчим. Тому, коли вже підходили до дому Порфирія Петровича, Раскольников несподівано змінив тему розмови і почав глузувати з Разуміхіна, натякаючи на закоханість того в Дуню. Разуміхін невдавано розсердився, а Раскольников удало прикинувся веселим. Так, сміючись, і увійшли вони до слідчого, чого й треба було Раскольникову.

Сцена була розіграна непогано, до того ж, дійсно розсерджений, Разуміхін додав їй натуральності: зробивши різкий рух, він перекинув невеликий столик, на якому стояла пуста склянка, і розбив її. Порфирій Петрович із веселою цікавістю спостерігав усю сцену і чекав пояснень. Раскольников відрекомендувався. Разуміхін якось відразу перестав сердитися й заговорив про справу, в якій вони прийшли. У кімнаті, крім хазяїна, знаходився ще й Заметов. Це неприємно вразило Раскольникова. Але він так ясно й точно виклав свою справу, що залишився задоволений собою, навіть встиг добре роздивитися слідчого. Це був чоловік років тридцяти п'яти, невисокий, повний, обличчя мав кирпате й насмішкувате, котре можна було б назвати добродушним, коли б не якийсь незвичайний вираз його очей, прикритих майже білими віями. І поки Раскольников говорив, Порфирій Петрович погляду з нього не зводив. Викладаючи справу, Раскольников удавав, що його цікавлять тільки речі, заставлені у лихварки, котрих він не міг тепер викупити. Проте в якусь мить йому здалося, що Порфирій Петрович добре розуміє справжню мету його візиту, бо знає, що саме Раскольников — убивця. Здалося навіть, що слідчий підморгнув йому, хоча той говорив серйозно і поділовому. Однак, коли слідчий сказав, що давно вже чекав на нього, Раскольников здригнувся. Стара лихварка на кожній з речей, прийнятих у заставу, надписувала: хто і коли її приніс. Речі Раскольникова знайшли загорнутими в окремий папірець з відповідними написами. Усі, хто мав у заставі речі, згукнулися, заявили про свої права. Не прийшов тільки Раскольников, тому, пояснив Порфирій Петрович, і чекали на нього. Раскольникову здалося, що останні слова слідчий проговорив насмішкувато. Тоді злість закипіла у ньому, хоча й знав, що від злості може проговоритися, не міг більше стримуватись. Разуміхін спробував пояснити, що Раскольников захворів, тому й не приходив. Та тому вже не стало сил прикидатися, поведінка Раскольникова стала погордливою. Він звернувся до Заметова і просив його сказати: хворий він був учора чи ні. Порфирій Петрович, начебто не помічаючи змін у настрої Раскольникова, підтримав розмову про сутність злочину, котру розпочинає Разуміхін, продовжуючи тему дискусії, яка розгорілася минулого вечора в нього на новосіллі. Разуміхін був не згоден із

соціалістами, які у кожному злочині бачать тільки протест проти несправедливого соціального ладу, а всі злочини пояснюють виключно впливом середовища. Він переконаний: людство повинно пройти складний, тривалий, "живий" шлях, поки перетвориться на "нормальне" суспільство, і жодна соціальна система, вигадана якоюсь "математичною головою", не здатна відразу зробити все людство "праведним і безгрішним". На думку Разуміхіна, це суперечить "живому процесу життя", тому соціалісти "не люблять живої душі". Порфирій Петрович пригадав до речі статтю "Про злочин", яку написав Раскольников кілька місяців тому і навіть не знав, що вона надрукована. Слідчого зацікавила одна думка, яку Раскольников виклав побіжно на кінець статті: існують люди, які мають право на злочин. Разуміхін здивувався: мають право, але ж не тому, що "середовище заїло"? Порфирій Петрович навмисне спростив основні положення статті, аби примусити Раскольникова говорити й висловити свої думки. Раскольников це зрозумів і виклик прийняв. Він погодився з тим, як розтлумачив його статтю Порфирій Петрович: людство поділяється на дві категорії — "звичайні й незвичайні" люди. Весь історичний процес доводить, казав Раскольников, що всі видатні, "незвичайні", люди — ті, хто давав людству новий закон, були злочинцями, бо повинні були порушувати існуючі закони. Чималою кров'ю обійшлися людству закони Наполеона, Солома, Магомета. Якби оприлюдненню законів Ньютона завадили кілька осіб, він мав би право позбавитися їх, аби зробити ті закони відомими усьому людству, стверджував Раскольников. Про це вже багато писали, тут немає нічого нового, зауважив він. Його ж "нове слово" полягає в тому, що він поділяє "взагалі", за законами природи, людство на два розряди: на нижчий (звичайні), тобто матеріал для відтворення собі подібних, і на власне людей, тих, хто має талант сказати "нове слово". Перші, звичайні люди, за своєю натурою консервативні, люблять порядок, законослухняні. Люди іншого розряду порушують закони, злочини їхні відносні й різноманітні, але спрямовані на руйнування теперішнього заради майбутнього. Якщо заради ідеї таким людям треба переступити через чийсь кров, то вони не повинні зупинятися перед своєю совістю, а "мають право" дати собі дозвіл "на кров". Утім, додав Раскольников, все залежить від величчя ідеї. Перший розряд людей завжди панує у сучасності, другий — володар майбутнього. Перші зберігають світ і примножують його чисельно, другі ведуть світ до мети. І ті, й інші мають рівні права на існування, до Нового Єрусалиму, звичайно, додав Раскольников. Порфирій Петрович запитав, невже Раскольников вірить у Новий Єрусалим? Той відповів, що вірить, як вірить у Бога, у воскресіння Лазаря, і вірить буквально. Порфирій Петрович не вгамовуючись, запитав далі: а як же відрізнити "звичайних" від "незвичайних", можливо, знаки які на тілі від народження мають. Раскольников відповів, що "незвичайних" людей, які говорять "нове слово", народжується напрочуд мало, тому не слід турбуватися даремно. Інколи буває, що "звичайні" уявляють себе "незвичайними", лізуть казати "нове слово", але їх легко поставити на місце, бо вони законослухняні, вони ніколи не підуть до кінця у своєму бунті проти існуючого, навіть, якщо і зважаться на злочин, то не витримають, зупиняться, каятися почнуть.

Разуміхін слухав цю розмову і не міг повірити, що говорять Раскольников і Порфирій Петрович серйозно. Він аж закричав, що б вони перестали морочити один одного. Раскольников мовчки подивився на приятеля. Разуміхіна вразило те тихе й сумне обличчя, і дивним йому здалося, що Порфирій говорить дратівливо й уїдливо. Разуміхін навіть розгубився, хоч і чув багато подібних міркувань, а те, щоб кров "по совісті" дозволити проливати — вперше. На його думку, це навіть страшніше від офіційного дозволу убивства. Порфирій Петрович з цим погодився, але знов якимось особливо уїдливо і настирливо запитав: а що коли якийсь молодик вирішить, що він Магомет, і почне грабуванням добувати гроші для "майбутнього походу"? Раскольников одказав, що, напевне, таке часто трапляється, та то не його вина; хай ті, хто стоїть на сторожі існуючого закону, і шукають злодія. Якщо знайдуть — туди йому й дорога. Порфирій визнав, що Раскольников у своїй теорії логічний до кінця, але запитав, чи буде мучити такого злодія совість. У кого вона є, хай страждає, якщо визнає свою помилку, сказав Раскольников, — то злочинцю кара, окрім каторги. Разуміхін ніяк не міг заспокоїтися: невже "незвичайні" люди не повинні страждати за пролиту кров. Раскольников дуже сумно зауважив, що слово "повинні" тут недоречне, бо немає ні дозволу, ні заборони на страждання. Скорбота і біль завжди притаманні великому серцю, тому дійсно визначні люди, напевне, відчують великий сум, сказав на кінець Раскольников. Він задумливо подивився на всіх, посміхнувся і хотів вже йти. Але Порфирій зупинив його новим запитанням, і тон його був дошкульним. Можливо, і Раскольников вважав себе людиною "незвичайною", яка говорить "нове слово", коли писав ту статтю? Можливо, презирливо відповів той. А якщо так, дошкуляв слідчий, хай Раскольников скаже сам, чи зміг би він переступити: вбити чи пограбувати. І знов слідчий хитро підморгнув. Раскольников погордливо відповів, що якби він переступив, то вже напевне б не зізнався, втім він себе Наполеоном не вважає. На цей раз інтонація і слова слідчого були вже відвертими: та хто ж себе на Русі Наполеоном не вважає. Заметов із свого кутка несподівано кинув: може, то якийсь майбутній Наполеон стару лихварку сокирою прибив. Раскольников мовчки, твердо дивився на Порфирія. Разуміхін нахмурився. Запали мовчанка. Раскольников повернувся йти. Порфирій вийшов аж у передпокій, прощаючись, говорив якимсь лагідно, але запросив прийти у поліцейську контору завтра об одинадцятій, для бесіди у справі лихварки. Раскольников запитав, чи буде це офіційний допит. Порфирій запевнив, що він опитує всіх, хто заставляє речі, а Раскольников, судячи із записів старої, був там останнім. Наче пригадавши, слідчий запитав, чи не бачив Раскольников малярів, що фарбували квартиру на другому поверсі. Раскольников зрозумів, що то пастка: малярі робили тільки удень вбивства, тому бачити їх у той день, коли приходив робити спробу і заставив годинника, він не міг. Вдавши, що пригадує, Раскольников відповів: нікого не бачив на другому поверсі. Потім додав, що з сусідньої квартири виносили речі.

Раскольников і Разуміхін вийшли разом. Останній, страшенно обурений поведінкою й підозрами Порфирія, обіцяє поговорити з ним, "як із родичем". Вони вже підійшли до будинку, де жили в "номерах" Пульхерія Олександрівна і Дуня, коли Раскольников

несподівано повернув у провулок до свого дому, сказавши Разуміхину, що незабаром прийде. У своїй комірчині зачинився на гачок і кинувся знов оглядати дірку під шпалерами: йому здалося, що він щось загубив там із речей лихварки, та нічого не знайшов. Він вийшов із дому. Біля воріт двірник розмовляв з якимось чоловіком. Раскольников чув, що говорили про нього, але, коли він наблизився, чоловік той, схожий на міщанина, повернувся й пішов вулицею. Раскольников наздогнав його і запитав, чого тому треба. Міщанин проговорив тільки одне слово "Убивець!" і пішов геть. Раскольников ще раз наздогнав його, намагався заговорити, але почув те саме: "убивець". Раскольников зупинився. Міщанин пішов далі, потім озирнувся, і Раскольникову здалося, що він посміхнувся з ненавистю.

Раскольников повернувся у свою комірчину, ліг знесилений на диван, але заснути не міг. Не міг він і думати. Щось дивне діялося з ним. В уяві поставали якісь картини, образи: церква, офіцер біля більярда, кабак, брудні сходи, церковні дзвони. Раскольников чув, як прийшов Разуміхін, як тихо причинив двері, вирішивши, що він спить. Минуло ще трохи часу, і він міг уже думати про те, що сталося і про свій теперішній стан: звідки взявся той міщанин, чому його слова так вразили. Можливо тому, що він не мав права вбивати, бо він така сама "воша", як і стара лихварка, а зовсім не "незвичайна" людина. Раскольников розумів: уже те, що він замислюється над цими питаннями, доводить його "звичайність", бо справжній володар світу не роздумуючи йде до своєї мети. Наполеон не вагаючись згубив півмільйона людей у московському поході, "забув" армію в Єгипті, а після смерті його славлять. Убивством старої лихварки Раскольников відрізав себе від матері, сестри, Соні — всіх, заради кого він вирішив переступити закон, але не зміг переступити через них. Тепер він це усвідомив. Йому сниться жахливий сон. Ніби вийшов він із дому з якимось наміром, але забув з яким. Йшов він знайомим шляхом, та не знав куди. Він зупинився й побачив на протилежному боці вулиці чоловіка, який ніби кликав його, та коли Раскольников підійшов, той відвернувся й пішов вулицею. Раскольников упізнав у чоловікові міщанина і вирішив наздогнати його. Міщанин зайшов у двір, Раскольников — за ним. Далі він уже не бачив того чоловіка, але чув його кроки на сходах. Тільки тепер Раскольников зрозумів, що то будинок, де жила лихварка. Кроки міщанина стихли біля її квартири. Раскольников вагався, але, поміркувавши, зайшов у ту квартиру. Там ховалась лихварка, він здивувався, що вона жива, дістав сокиру і знову намагався її вбити. Кілька разів він ударив її сокирою по потилиці, але стара не вмирала, а тільки сміялася з нього. Несподівано Раскольников відчув, що у сусідній кімнаті хтось є. Він кинувся тікати, та у передпокої було повно людей, стояли вони і на сходах. Людей було стільки, що не знайти, де вихід. Усі мовчали і чогось очікували. Раскольников хотів бігти, та ноги немов приросли і не рухалися. Він хотів кричати і прокинувся. На порозі своєї кімнати Раскольников побачив чоловіка. Свідригайлов Аркадій Іванович, відрекомендувався той.

Частина четверта

Раскольникову здалося, що сон його триває, бо не могло такого бути, щоб перед

ним дійсно стояв Свідригайлов. Здавалося, гість не здивувався, що його приймають за марення, а спробував переконати у реальності свого існування. Він сказав, що прийшов у важливій справі, яка стосується Авдотії Романівни, і розраховує на допомогу Раскольникову. Той відповів, щоб на нього не розраховували. Тоді Свідригайлов виклав події, відомі Раскольникову, під своїм кутом зору. Він не винен у тому, що закохався у Дуню, бо це "не з нашого веління робиться". Тому, можливо, він сам жертва, а не нелюд, як про нього думають. Його наміри щодо Дуні були благородні: хотів обопільне щастя влаштувати. І ніякого сорому Дуня б не зазнала, якби не прикрий випадок, і не підслухала їхню з Дунею розмову Марфа Петрівна. Раскольников зауважив, що ту він таки "уходив". Свідригайлов запевнив, що совість його спокійна, він не винен і у смерті дружини, "бо тільки два рази її батіжком ударив, навіть слідів не лишилося", а померла та від апоплексичного нападу. Вони взагалі жили мирно, за час подружнього життя він тільки двічі, бодай тричі вдарив дружину батогом, бо "зустрічаються такі підбурливі" жінки, що "немає жодного прогресиста, який міг би за себе ручатися". Раскольников здивувався якійсь надмірній балакучості Свідригайлова і тому, як той не ображається на дошкульні запитання, але деяких начебто не чує. Раскольников зрозумів, що відвідувач має якийсь твердий намір. Свідригайлов, ніби прочитавши думки Раскольникова, пояснив, що йому нудно. Вже кілька днів він майже ні з ким не розмовляв, а тепер відчув, що між ним і Раскольниковим багато спільного. Свідригайлов розповів, що в молоді роки був шулером, за борги посадили його у тюрму. Тут і підвернулася Марфа Петрівна, яка викупила його за "тридцять тисяч срібників". Вони взяли шлюб, і дружина повезла його у своє село, "наче який скарб". Там прожили вони сім років. Вона була старша за нього, кохала дуже, але все життя тримала проти нього документ на ті тридцять тисяч, про всяк випадок, щоб не здумав бунтувати. Це не дуже гнітило Свідригайлова, бо йому нічого не хотілося. За кордон вона сама пропонувала їхати, та він не хотів, бо бував там змолodu й сумував якось посправжньому, на батьківщині краще: тут завжди інших винуватиш, а себе виправдовуєш. Рік тому вона подарувала йому цей борговий документ на іменини, додавши до нього значну суму грошей. Раскольников зауважив, що Свідригайлов неначе скучає без Марфи Петрівни. Може й так, погодився той. І запитав, чи вірить Раскольников у привидів, і розповів, з дивною кривою посмішкою, що покійниця вже тричі приходила до нього. Раскольников розхвилювався і несподівано сказав, що він був певен: із Свідригайловим повинно відбуватися щось подібне. Тепер здивувався Свідригайлов: чому Раскольников так подумав, чи не тому, що між ними дійсно є щось спільне. Раскольников поцікавився, що казала покійниця, коли приходила. Свідригайлов відповів, що говорила вона про якісь дрібниці, і саме це дивно сердило його. Одного разу йому вже являвся привид: мав він кріпака Фільку, той помер, а Свідригайлов забувся й гукнув того кріпака, ось тоді привид і прийшов; довелося прогнати, більше не приходив. Раскольников порадив Свідригайлову звернутися до лікаря. Той розумів, що хворий, але сам не знав на що: звісно, що привиди являються тільки хворим людям, та це не доводить, що їх, привидів, не існує. Він запропонував.

Раскольникову такі міркування: можливо, здоровій людині не треба бачити привидів, бо вона живе земним життям але, "для порядку". А якщо людина захворіла й порушився той "земний порядок в організмі", то відразу починає впливати інший світ, і чим більше людина хвора, тим більше той інший світ на неї впливає, а коли людина помирає, то й зовсім переходить туди. Свідригайлов сказав, якщо Раскольников вірить у майбутнє життя, то може повірити і його міркуванням. Шкода тільки, вів далі задумливо Свідригайлов, що на тому світі, можливо, нічого не існує, крім павуків. Раскольников подумав, що перед ним божевільний. . Невже не можна уявити нічого справедливішого за тих павуків, запитав Раскольников. Свідригайлов посміхнувся: можливо, це і є найсправедливішим. Раскольников відчув, як йому стало холодно від тих слів. Свідригайлов подивився на Раскольникова і розсміявся: вони таки "одного поля ягоди". Раскольников, наче хотів скоріш припинити цю розмову, просив Свідригайлова пояснити нарешті мету його візиту. Той пропонує свою допомогу, аби перешкодити Лужину одружитися з Дунею. Остання Свідригайлова свара з дружиною була саме через те, що Марфа Петрівна взялась упорати цей шлюб. Свідригайлов запевнив, що він не про власні інтереси дбає. А хоче тільки, щоб Дуня не виходила за Лужина, тому хоче дати їй десять тисяч карбованців, які стануть компенсацією для неї і позбавлять необхідності виходити заміж заради грошей. До Раскольникова він прийшов, щоб той передав його пропозицію Дуні. Раскольников аж дивувався зухвалості Свідригайлова і відмовився навіть говорити про це із сестрою. Тоді Свідригайлов сказав, що змушений буде сам зробити таку пропозицію. Він підкреслив, що у його намірах немає нічого корисливого, і всі незабаром переконаються в цьому — він збирається у "вояж" і більше нікого не потурбує. Ці гроші — не плата Дуні за неприємності, яких він їй завдав, а свідчення щирого каяття: не все ж йому погані справи чинити. Говорив усе це Свідригайлов спокійно й холодно. На кінець візиту просив Раскольникова сприяти єдиному, останньому, побаченню з Дунею. Уже прощаючись із Раскольниковим, він сказав, що Марфа Петрівна залишила Дуні у спадок три тисячі і найближчим часом та зможе отримати ці гроші. Виходячи, Свідригайлов наштотхнувся у дверях на Разуміхіна.

Було вже близько восьмої. Раскольников з Разуміхіним поспішали у "номери" до Дуні й Пульхерії Олександрівни. Вони хотіли прийти туди раніше Лужина. Дорогою Раскольников просив Разуміхіна оберігати Дуню від Свідригайлова, бо той дуже дивний і, здається, на щось зважився Разуміхін, вдячний за таку довіру, запевнив, що зробить усе для Дуні. Потім він розповів про свій візит до Порфирія Петровича. Заметов ще сидів у слідчого, і розмови якось не вийшло: обидва наче не розуміли, про що говорить Разуміхін, а він не наважився відверто звинуватити їх у підозрах щодо Раскольникова. Разуміхін порадив Раскольникову "наплювати на ті підозри". Раскольников уперше подумав: як поведеться Разуміхін, коли дізнається, що саме він убивця.

З Лужиним вони зустрілися у коридорі, тому всі троє увійшли у "номер" разом, не кланяючись, не розмовляючи. Молоді люди пройшли до кімнати, а Лужин трохи відстав у передпокої. Пульхерія Олександрівна вийшла зустріти його на порозі. Дуня віталася з

братом. Сіли за стіл, на якому кипів самовар. Всі помовчали. Лужин хотів ще у передпокої повернутися й піти, якщо так поставилися до його вимоги, але не наважився. До того ж Лужин розсудив, що краще все знати, покарати він ще встигне. Пульхерія Олександрівна відрекомендувала Лужину Разуміхіна, зауваживши, що той падав їм допомоги, якої вони так потребували минулого дня. Знов помовчали. Пульхерія Олександрівна вдалась до перевіреного засобу: заговорила про смерть Марфи Петрівни. Лужин, поінформований у цій справі, сповістив про приїзд Свідригайлова і розповів історію, яку знав зі слів Марфи Петрівни. Історія та була темна. Свідригайлов мав якісь справи з лихваркою Рессліх. У тої жила далека родичка, чотирнадцятирічна німа дівчина. Рессліх ненавиділа родичку, биля її. Дівчину знайшли мертву на горищі. Слідство признало, що вона повісилася сама. Але потім надійшов донос, наче Свідригайлов "образив дівчину", і саме це стало причиною самогубства. Завдяки грошам Марфи Петрівни донос ліквідували, все обмежилось чутками. Лужин нагадав також Дуні про кріпака Пилипа, якого катування Свідригайлова звели у могилу. Дуня заперечила, що Пилип був "домашній філософ", іпохондрик, і наклав на себе руки скоріш через насмішки, ніж через катування Свідригайлова, при ній же той ставився до своїх людей добре, попи навіть любили його, хоча й винуватили у смерті Пилипа. Лужин натякнув на прихильніше ставлення Дуні до Свідригайлова після смерті Марфи Петрівни. Небіжчиця, напевне, залишила чоловіку небагато, та й того на довго не вистачить "людині з такими звичками". Раскольников несподівано повідомив, що Свідригайлов тільки-но був у нього з однією пропозицією до Дуні, сповістив також, що Марфа Петрівна залишила їй три тисячі. Пульхерія Олександрівна подякувала Богу за доброту, але, перехрестившись, із страхом запитала, що ж то за пропозиція. Раскольников не хотів тепер про це говорити. Лужин встав і, посилаючись на справу, попрощався. Дуня просила його залишитися, нагадавши, що він збирався поговорити з "матінкою". Лужин відповів: якщо Раскольников не хоче говорити при ньому про Свідригайлова, то він теж відмовляється щось обговорювати у присутності "інших". Дуня запропонувала нареченому помиритися з її братом: якщо той дійсно образив Лужина, то він "повинен" і "буде" просити в нього пробачення. Обидва поставили перед нею вимогу "або я, або він", тому тепер, сказала Дуня, вона теж повинна або примирити їх, або віддати комусь із них перевагу. Це її рішення стало сюрпризом для обох. Лужин образився вже тим, що його поставили на один щабель із "погордливим юнаком", мовляв, не знав, як мало він важить для Дуні. Почувши ці слова, Дуня у запалі відповіла: Лужин дорікає, що вона дає йому малу ціпу, але ж вона рівняє його з тим, хто був для все життя найдорожчим! Раскольников мовчки і їдко посміхнувся. Лужин не сприйняв цього зауваження нареченої, навпаки, тон його слів ставав усе більш дошкульний, наче він "дібрав смаку". Він звинуватив Пульхерію Олександрівну у тому, що вона у листі до сина невірно виклала його, Лужина, слова, а це дало підстави Раскольникову зневажати нареченого сестри. Пульхерія Олександрівна, напевне, не таких слів чекала від майбутнього зятя, навіть розгубилася на мить, спробувала виправдатися, пояснити. З властивим їй почуттям гідності сказала: кращий доказ її і

Дуніного ставлення до Лужина те, що вони поїхали за ним до Петербурга. Пульхерія Олександрівна, в свою чергу, звинуватила Лужина у наклепі на сина: наче той віддав гроші дочці небіжчика, а не вдові на похорон. Лужин вимагає, щоб Раскольников спростував той факт, що Соня — "особа недостойна". Раскольников відповів, що Лужин і "мізинця не вартий" тієї "нещасної дівчини". Лужин запитав, чи наважився б Раскольников посадити "ту дівчину" поруч із матір'ю і сестрою. Раскольников одказав, що він вже зробив це. Лужин посміхнувся погордливо і більше до нього не говорив, а звертався тільки до Дуні і Пульхерії Олександрівни з вимогою позбавити його можливості коли-небудь ще бачити Раскольникова. Ображена формою наказу, Пульхерія Олександрівна нагадує Лужину, що тепер вона з дочкою і так у його владі, тому сподівалася на його "делікатність і поблажливість". Лужин уїдливо зазначив: звістка про три тисячі, успадковані від Марфи Петрівни, дуже їх змінила, вони вже свою волю показують. Дуня роздратовано зауважила: слова Лужина доводять, що він дійсно розраховував на їхню безпомічність. І коли він у запалі натякнув нареченій, що зміни у її поводженні з ним спричинені ще й секретними пропозиціями Свідригайлова, які, мабуть, мають для неї "капітальне" і "приємне значення", розгнівана Луня веліла йому йти геть. Лужин не чекав такого кіпця. Він не повірив, що його проганяють назавжди. Втративши владу над собою, він майже кричав, що має право протестувати, пригадав про витрати на них. Пульхерія Олександрівна гаряче вступилася за дочку; Лужин на має права так до неї говорити! Потім додала, що винні в усьому самі, бо на "несправедливе діло пішли". Лужин вже майже не володів собою, він пригадав навіть плітки про Дуню і Свідригайлова, пошкодував, що недослухався "громадського глосу". Разуміхін був готовий побити Лужина. Раскольников, стримуючи приятеля, встав і тихо, але твердо повторив Лужину слова сестри: "Йдіть геть!".

Лужин вийшов з твердим наміром помститися Раскольникову і якимось заладнати справу. Він давно вже мріяв одружитися з молодою, бідною і вродливою дівчиною, аби та все життя мала його за благодійника і володаря. Краса Дуні, її освіченість і сила характеру зачарували його. Він розумів, що така дружина може допомогти навіть зробити кар'єру, приверне до себе увагу, створить йому необхідний "ореол". Тепер з вини Раскольникова ці сподівання гинули. Лужину здавалося, що то був якийсь безглуздий жарт: він тільки трішечки дозволив собі показати свою владу над нещасними жінками, "пожартувати", а кінчилося так серйозно. Він вірив, що назавтра все виправить. Чомусь йому пригадався Разуміхін, але він скоро заспокоївся: не могли ж його рівняти з тим студентом! Єдиним небезпечним суперником Лужин вважав Свідригайлова.

Раскольников тим часом розповідав про пропозицію Свідригайлова. Дуня запитала, як той показався брату. Раскольников відверто сказав, що не дуже зрозумів Свідригайлова, але у ньому багато дивного. Він коротко переказав все, що той говорив, і Дуня зрозуміла: Свідригайлов задумав щось жахливе. Разуміхін був щасливий, що Дуня відмовила Лужину, тепер він сам міг подбати про неї. Він виголосив цілу програму майбутнього спільного існування і пропонував зайнятися книговидавницькою

справою: тисячу карбованців він візьме у свого дядька, тисячу з грошей від Марфи Петрівни дасть Дуня. Головне, що всі тепер будуть разом. Раскольников несподівано зібрався йти. Він просив рідних деякий час не турбувати його: він або сам прийде, коли зможе, або вони "про все довідаються". Можливо, казав Раскольников, вони бачаться востаннє. Мати була у відчаї. Дуня назвала брата "бездушним егоїстом". Разуміхін, стримуючи її, тихо сказав, що Раскольников божевільний, вона сама "бездушна егоїстка", якщо не розуміє цього. Разуміхін наздогнав, Раскольникова у коридорі, той чекав на нього. Раскольников просив не кидати напризволяще сестру і мати, а його "залишити". Разуміхін на все життя запам'ятав ту хвилину, коли вони вдвох стояли у напівтемному коридорі і дивилися один одному в очі. Разуміхін здригнувся, якась страшна думка майнула у його голові, він зблід. Раскольников зрозумів, про що той здогадався, і швидко вийшов на вулицю. Разуміхін повернувся до Дуні і Пульхерії Олександрівни. Він заспокоював їх, клявся, що зробить все, аби вилікувати Раскольникова. Від цього вечора Разуміхін став для них і сином, і братом.

Раскольников попрямував до будинку, де жила Соня. Будинок цей був старий, триповерховий. Раскольников ледве відшукав у кутку двору вузькі й темні сходи, піднявся на другий поверх і вийшов на галерею. Він ходив у темряві, шукаючи входу до Капернаумових, коли раптом якісь двері розчинились: перед ним стояла перелякана Соня, а у маленькому передпокої горіла свічка. Раскольников пішов до кімнати, Соня за ним. Це була велика, але дуже низька кімната; зліва у стіні були зачинені тепер двері до господарів квартири, у стіні праворуч — двері у сусідню квартиру мадам Рессліх, яких ніколи не відкривали. Стіна, що трьома вікнами виходила на канаву, перерізала кімнату якимось криво, тому один кут був дуже гострий, а інший, навпаки, потворно тупий. Меблів у кімнаті майже не було; ліжко, стіл, два стільці, комод, здавалося, губилися в пустоті. Соня мовчки дивилася на свого гостя, який так уважно й безцеремонно оглядав її помешкання. Її почало аж трясти, ніби стояла вона перед суддею й володарем своєї долі. Нарешті Раскольников заговорив. Він запитав, котра година. Соня відповіла, що одинадцята. Тоді Раскольников похмуро промовив, що прийшов сказати одне слово, бо, можливо, вони більше ніколи не побачаться. Тільки тепер він помітив, що Соня все ще стоїть перед ним. Голос його став тихим і лагідним, а погляд співчутливим. Він узяв її за руку, із жалем сказав: яка вона худенька, а пальці, яку мертвої. Слабка посмішка змінила обличчя Соні, вона тихо відповіла, що завжди була така, навіть коли жила вдома. Настрій Раскольникова знову перемінився, різко й похмуро сказав, що батько її все про неї розповів. Соня зникла. Потім прошепотіла, що наче бачила покійного батька сьогодні, коли на вулиці "гуляла". Але Раскольников не дав їй договорити. Він став розпитувати про її життя вдома, про Катерину Іванівну. Соня любила і жаліла мачуху, бо та така нещасна, але добра, і, як дитина, шукає справедливості, не хоче зрозуміти, що не буває її між людьми; у ній ніби живуть дві різні людини: то вона фантазує й мріє про щасливе життя, то головою об стіну б'ється з відчаю. Соня дорікала собі, що була жорстокою, до батька й мачухи: минулого тижня зайшла до них, батько просив почитати, голова йому боліла, а Соня не почитала, бо йти

треба було, а заходила, щоб показати Катерині Іванівни нові комірці, що Лізавета принесла, попросила мачуха подарувати їй ті комірці, а Соня сказала, що вони їй не потрібні, бо й сукні не має. Раскольников здивувався: Соня знала Лізавету. Потім сказав, що Катерина Іванівна хвора на сухоти і незабаром помре, куди ж тоді діти подінуться. Полечка, мовляв, як і Соня, на вулицю піде. Соня закричала, наче її ножом ударили, що Бог такого жаху не допустить, захистить. Раскольников якось злорадно розсміявся й сказав, що, може, Бога і немає зовсім. Обличчя Соні раптом змінилося, з невимовним докором вона подивилася на Раскольникова, нічого не промовила, тільки заплакала гірко-гірко. Раскольников підійшов до неї, взяв руками за плечі, подивився в обличчя. Несподівано він став на коліна і поцілував їй ногу. Соня з жахом відсахнулась, як від божевільного. Вона відчула, як болісно стиснулося серце. Раскольников підвівся з колін, якось дико мовив, що то він не їй уклонився, а "уському стражданню людському", відійшов до вікна. Помовчав хвилину, повернувся до Соні. Розповів, як сказав Лужину, що той і мізинця їй не важить, і що він честь зробив сестрі своїй, коли посадив поруч із нею Соню. Бідолашна Соня закричала, що вона грішниця, чому він так говорить! У запалі Раскольников сказав, що вона дійсно грішниця, та насамперед тому, що марно жертву свою принесла, бо нікому тим не допомогла, нікого не врятувала. Як вона може так жити, чому не наклала на себе руки, запитав Раскольников. Соня зовсім не здивувалася, почувши його запитання, вона тільки тихо сказала: "А що ж буде з ними?". Раскольников зрозумів, що така думка не нова для Соні, зрозумів і те, як багато важать для неї Катерина Іванівна і діти. Але він не міг збагнути, звідки Соня брала сили, щоб витримати всі страждання, не збожеволіти. Несподівано подумав, а чому, власне, він вважає, що вона не божевільна: сидить над прірвою і не., хоче чути, коли їй про це говорять, напевне, чуда чекає. Він спитав, чи часто молиться вона Богу. Соня мовчала, потім прошепотіла, що вона без Бога — ніщо. Раскольников продовжував її мучити: а що Бог за це їй дає? Соня глянула на нього суворо. Новий вираз її обличчя вразив Раскольникова. "Юродива",— подумав він. Тоді тільки помітив на комоді Євангеліє, запитав, звідки ця книга. Соня відповіла, що то Лізавета принесла на її прохання. Раскольников здивувався, все у Соні здавалося йому тепер дивним. Він попросив прочитати про воскресіння Лазаря. Соня вагалася, сказала: хіба сам не читав, чи у церкві не чув. Раскольников одказав, що не ходить до церкви, і спитав, чи часто вона ходить. Соня відчувала, що не має права ходити часто, але на похорон батька піде, була і минулого тижня: на заупокійній службі по Лізаветі. Голова Раскольникова пішла обертом: Соня дружила з Лізаветою, читали разом Євангеліє, говорили. Він не міг більше витримати, закричав, щоб вона читала про Лазаря. Соня почала читати. Спочатку голос її не слухався, та чим далі набирала сили. Раскольников зрозумів: у притчі про воскресіння Ісусом Лазаря — таємниця сутності самої Соні, вона вірить у можливість воскресіння, у добро й справедливість Бога, і це дає їй сили жити. Соня закінчила читати, деякий час вони мовчали. Потім Раскольников сказав, що кинув своїх рідних, прийшов до неї, бо вони обоє прокляті, тому йти їм разом. Соня нічого не зрозуміла. Він і не намагався щось пояснити,

говорив, що вона теж "переступила", "тільки своє життя стратила", тому йти їм одним шляхом, бо треба все поламати, взяти на себе страждання, а головне — владу "надусім людським мурашником", "якщо завтра не прийду, почуєш про все сама, тоді пригадай мої слова... Якщо ж прийду завтра, то скажу, хто вбив Лізавету". Раскольников вийшов. Соня не могла розумом усього осягнути, але відчула, що він дуже нещасний. Усю ніч Соня була, наче в лихоманці.

Розмову Соні з Раскольниковим підслухав Свідригайлов. Він був саме за тими дверима, які відділяли її помешкання від квартири мадам Рессліх, у кімнаті, яку Соня звикла вважати нежилою. Коли Раскольников пішов, Свідригайлов зайшов до себе, взяв стілець і приніс його до тих дверей, що вели у кімнату Соні, бо розмова, почута ним, здалася йому дуже цікавою. Він хотів почути її продовження, але не збирався знову стояти цілу годину на ногах.

Наступного ранку, рівно об одинадцятій годині, Раскольников прийшов у поліцію і попросив доповісти про себе Порфирію Петровичу. Він здивувався, що його довго не кликали, бо вважав, що слідчий відразу ж на нього накинеться. Довге очікування так розлютило його, що він утратив свій страх перед Порфирієм Петровичем і вирішив виграти цей бій з "законником". Саме у цю мить його й запросили до Порфирія Петровича. Слідчий добре розумів психологію Раскольникова. Спочатку він навмисне говорив про речі, які не мали жодного відношення до злочину, намагався відволікти увагу Раскольникова або вивести його з рівноваги. Потім розповів, як злочинці попадаються, навів приклад: "один натуру свою не врахував, все добре зробив, а потім у самий непідходящий момент свідомість утратив". Раскольников, розуміючи, що його підозрюють у вбивстві, не міг більше стримуватися, закричав: "Не дозволю!". Порфирій Петрович сказав, що йому відомі всі "подвиги" Раскольникова, наприклад, як той приходив на квартиру вбитої лихварки. На якусь мить Раскольникову здалося, що Порфирій Петрович ніби підказує йому, як треба поводитись, щоб виправдали: хворий був, мовляв, не розумів, що робить. Раскольников крикнув, що він сповна розуму, якщо ж слідчий має докази, хай представить їх. Він хотів вийти, але Порфирій затримав його, бо мав якийсь "сюрприз". Саме в цей час за дверима кімнати слідчого почувся шум, наче когось відштовхували, та ось двері відчинилися і через поріг ступив дуже блідий чоловік. Несподівано він став на коліна і сказав, що то він убив стару лихварку та її сестру. Це був Миколай, маляр. Порфирій Петрович розгубився. Раскольников люб'язно простився з ним, але слідчий сказав, що вони ще зустрінуться. Раскольников прийшов додому і, знесилений, упав на диван. Він знав, що у зізнанні Миколая є щось дивне, чого тепер йому не збагнути. Втім було ясно, що наклеп Миколая на самого себе незабаром розкриється, тоді знову візьмуться за нього. Порфирій показав свою гру, Раскольников вважав, що той не має достатньо фактів, щоб звинуватити його у вбивстві. Потім пригадав про "сюрприз", який Порфирій не встиг йому показати. Він мав уже бути на поминках Мармеладова, бо у церкву спізнився. Раскольников устав, щоб іти. Він хотів відчинити двері, але вони відчинилися самі: на порозі стояла "людина з-під землі" — той самий міщанин, який нещодавно назвав його вбивцею. Міщанин

просить простити його за "злі думки". З'ясувалося, що він був серед тих, хто стояв біля воріт, коли Раскольников приходив на "місце злочину". Дивна й погордлива поведінка останнього викликала тоді підозри, тому міщанин і шукав його, тому назвав убивцею, навіть пішов до слідчого. Це і був той самий "сюрприз", який приготував Порфирій Петрович Раскольникову: він сидів у сусідній кімнаті й чув, як Порфирій мучить Раскольникова, домагаючись зізнання, чув він і те, як назвався вбивцею Миколай. Міщанин ще раз земно вклонився і попросив простити йому, Раскольников сказав, що Бог простить. Поспішаючи на поминки Мармеладова, Раскольников із злістю на свою малодушність подумав, що тепер він ще побореться.

Частина п'ята

Той ранок, коли Раскольников був у Порфирія Петровича, став вирішальним і для Петра Петровича Лужина. За піч він багато передумав і нарешті зрозумів: розрив з Дунею — "факт остаточний", і виправити вже нічого не можна. Спочатку він спробував втішитися тим, що знайде собі іншу наречену, ще кращу, та це не допомагало. Він дуже шкодував, що зробив поспіхом кілька помилок. Навіщо, наприклад, було розповідати все про вчорашнє своєму молодшому другу Андрію Семеновичу Лебезятникову, з яким він тимчасово ділив помешкання, тепер той поглядав на Лужина насмішкливо. Матеріальні збитки, котрих зазнав Лужин, ще більше погіршили його настроїв. Так хазяїн квартири, яку Лужин найняв, сподіваючись на шлюб, вимагав сплатити все за контрактом, незважаючи навіть на те, що квартиру цю повертали йому заново відремонтованою. Не хотіли повертати й задаток у меблевому магазині, хоча меблі навіть не перевезли на квартиру. Ці збитки навели Лужина на думку, що він зробив велику помилку, коли вирішив не давати нареченій грошей на придане. Якби дав, думав Лужин, то не відмовили б так легко, бо гроші треба було б повертати, та й совість замучила, що такого "щедрого і делікатного чоловіка" проганяють.

Лужин чув про поминки, які влаштовувала Катерина Іванівна, однак спершу не виявив ніякої зацікавленості, навіть коли його запросили на них. Тільки коли він довідався, що серед запрошених буде і Раскольников, наче замислився над чимось. Тоді він запитав Лебезятникова, чи піде той на поминки. Між Лужиним і Лебезятниковим склалися дивні стосунки. Вони з презирством і водночас із побоюванням ставилися один до одного. Лебезятников видавав себе за "прогресиста", говорив про емансипацію, громадянський шлюб, комуни. Та Лужин відчував: той сам добре не розуміє, що воно таке, бо "пристав до модної ідеї, ...аби стати карикатурою на все, чому вірно служить". Слухаючи Лебезятникова, Лужин зробив висновок, що всі "прогресисти" — "дурні". Утім, він побоювався їх, бо вони могли стати загрозою для нього, "викрити" його життєві принципи. Лузина цікавили не ідеї "молодого покоління прогресистів", а те, чи мали вони реальну силу. Якщо ж мали, то чи не можна до них пристати і мати з цього вигоду. Лебезятников спочатку охоче викладав Лужину новітні ідеї, але навіть він зрозумів, що Лужин "зовсім не та людина", за яку себе видає, що той з презирством ставиться до всіх, хто "не вміє жити". Тому Лебезятникова здивував інтерес Лузина до поминок. З ранку Лужин розміняв гроші і тепер сидів за столом і перераховував їх.

Лебезятников робив вигляд, що дивиться на купу кредиток зневажливо, але у серці своєму відчував, що Лужин навмисне розклав гроші, аби принизити його. Лужин сказав, що Катерина Іванівна "дурепа", бо всі гроші, отримані від іншого "дурня", витратила на ці безглузді поминки. Він просив Лебезятникова, який добре ставиться до Соні, вважає її "професію" не ганьбою, а неминучим слідством довічних стосунків між чоловіками й жінками, привести дівчину для розмови, бо у нього "до неї є діло". Лебезятников привів Соню, дуже здивовану, зніяковілу. Лужин дав їй десять карбованців на сиріт Катерини Іванівни.

На поминки Мармеладова майже ніхто із запрошених не прийшов, зібралися лише ті, хто любив поїсти й випити на дурничку. Катерина Іванівна почувалась ображеною, бо сподівалася всім довести, що вона має "благородне серце й виховання", і запросила навіть тих, з ким ворогувала. Вона щиро зраділа Раскольникову, бо в її фантазії це був дуже почесний гість, який "незабаром очолить університетську кафедру". Раскольников відчуває, що розчарування Катерини Іванівни погіршує її стан, спричиняє хворобливе роздратування. Катерині Іванівні була властива та особлива "гордість бідних", яка вимагала доводити геть усім, що вона не тільки не гірша, а навіть краща за інших, і виховували її не для такої долі. Тому вона дістала "похвальний лист", який вона отримала "при виході з гімназії", і показувала його всім, хто зібрався за столом. Поведінка Катерини Іванівни ставала все більш погордливою і незабаром між нею і квартирною хазяйкою спалахнула свара. У її розпалі до кімнати зайшов Лужин і звинуватив Соню у крадіжці 100 карбованців. Катерина Іванівна стала палко захищати Соню, бо "ніхто не знає, яка це дівчина". Вона сама вивернула кишені Соніної сукні, аби спростувати підозри. Але з кишені випало 100 рублів. Квартирна хазяйка закричала, що вона завжди підозрювала Соню у крадіжках. Соня, нічого не розуміючи, стояла наче мертва. Раскольников не зводив з неї очей. На галас зійшлися майже всі мешканці квартири — ті, хто не прийшов на поминки. З'явився і Лебезятников, який засвідчив, що Лужин навмисне підсунув гроші Соні. Він був у кімнаті під час розмови Соні й Лужина і бачив, як той нишком поклав дівчині у кишеню банкноту. Тоді він вирішив, що Лужин чинить благородно, намагаючись уникнути зайвих висловів вдячності. Лебезятников подумав навіть, що Соня може не помітити тих грошей і загубити їх. Тому й зайшов про них сказати. Тепер він бачив, що Лужин зводить наклеп на Соню, але не міг зрозуміти, навіщо це тому було потрібно. Пояснив усе Раскольников. Лужин хотів звинуватити Соню, аби довести, що вона "безчесна", тому Раскольников не мав права захищати її, тим більше садити поруч із сестрою. Тоді б Лужин міг сподіватися на відновлення стосунків з Дунею, бо став би в її очах благодійником, "який попереджував про характер цієї дівчиці". Лужин бачив, що Раскольникову всі вірять, а його осуджують, навіть ганьблять. Та й виду не показав, навпаки, поведився зухвало. Продираючись крізь натовп до дверей, погрожував притягти Соню до кримінальної відповідальності. Лебезятников гнівно закричав, щоб Лужин негайно забирався геть із його кімнати. Як тільки той вийшов, Соня не витримала й розридалася. Вона завжди відчувала себе беззахисною, але тільки тепер

усвідомила все повною мірою. Залишивши всіх, Соня біжить додому. Квартирна хазяйка жене Катерину Іванівну з квартири, бо один з колишніх "друзів" Мармеладова, намагаючись не тільки словами образити Лужина, жбурнув у того склянку, але вціпив у хазяйку. Цього вона вже витримати не могла. Катерина Іванівна вибігла на вулицю "шукати справедливості". Полечка з меншими дітьми забилася у кутку, чекаючи на матір. Квартирна хазяйка кричала і кидала речі Мармеладових на підлогу. Мешканці квартири теж кричали, обговорюючи пережиті щойно події, хтось затягнув пісню. Раскольников подумав, що йому "вже час настав". Він пішов до Соні.

До квартири Капернаумова Раскольников підійшов майже знесилений, відчуючи страх. Він обіцяв Соні, що скаже, якщо прийде, хто вбив Лізавету. Тепер роздумував, чи треба про це говорити. Та відчував, що не тільки треба, а й неможливо не говорити. Він відчинив двері. Соня сиділа на тому самому місті, де вчора сидів він, встала й пішла йому назустріч, наче чекала на нього. Вони зішлись на середині кімнати. Соня поспішно промовила: "Щоб зі мною без вас було б!". Видно, вона чекала на нього тільки, щоб вимовити ці слова. Він пройшов далі, сів на те місце, з якого Соня тільки-но піднялася. Вона стала перед ним, як учора. Голос Раскольникова тремтів, коли він спитав, чи зрозуміла вона, що "все упиралося у суспільний стан і відповідні тому звички". Соня про силу не говорить з нею, як учора, бо вже досить намучилася, і запитала, що там у Катерини Іванівни. Довідавшись, що та "правди пішла шукати", хотіла бігти до дітей. Раскольников роздратовано просив її побути з ним, бо у "вас вічно одне й теж, тільки й думки, що про тих". Соня нерішуче сіла. Раскольников мовчав, щось обмірковуючи. Потім запитав: якби Соня знала про наміри Лужина заздалегідь, знала, що через нього Катерина Іванівна і діти на смерть і злидні приречені, і від неї залежало, кому з них жити — Лужину чи Катерині Іванівні, то кому б вона віддала перевагу? Соня дивилась на нього дуже уважно й несподівано сказала, що вона очікувала якогось "такого" питання. Раскольников наполягав на відповіді. Не їй вирішувати, кому жити, а кому помирати, відказала Соня, не може такого бути, щоб це залежало від її рішення. Хай краще не мучить її, попросила Соня, і, не витримавши, гірко заплакала. Раскольникову стало тоскно, він майже ненавидів її тепер. Потім злякався цього почуття, подивився на Соню, зустрів її погляд, сповнений сумом, жалем, співчуттям і любов'ю; ненависть його зникла. Тоді він зрозумів, що "та хвилина настала". Раскольников нічого не міг вимовити, бо зовсім не так уявляв, що "виголосить" все; не розумів, що з ним робиться. Соня відчула, як він страждає. Раскольников нагадав, що обіцяв сказати, хто Лізавету вбив. Він якось плутано намагався пояснити, що той, хто це зробив, не мав наміру вбивати Лізавету, а тільки хотів вбити стару лихварку. Соня, не зводячи очей, дивилась на нього. Невже вона ще не здогадалася, спитав Раскольников. Соня відповіла ледь чутно: "Ні". Хай подивиться тоді на нього, сказав Раскольников. У цю мить йому здалося, що дивиться на нього не Соня, а Лізавета, такий самий вираз був на обличчі тої, коли він підходив з сокирою. Жах Соні передався і Раскольникову, на його обличчі теж з'явився той самий вираз. "Угадала?" — прошепотів він. Соня страшно закричала: "Господи!", безсило впала на

ліжку, але через хвилю підвелась, схопила обидві руки Раскольников і, стискаючи їх, дивилася в обличчя, наче хотіла побачити, хоч яку-небудь останню надію. Та надії не було. Навіть згодом, пригадуючи цю хвилину, вона дивувалась, чому так відразу повірила. Соня схопилася на ноги, пішла, але повернулась і, не відаючи чому, впала перед ним на коліна. "Що ж ви із собою зробили!" — у відчаї вигукнула Соня. Раскольников просить Соню не покидати його, і вона обіцяє піти за ним усюди, навіть на каторгу. Раскольников відповів, що на каторгу він як раз і не поспішає. Соня вражена: як же він житиме серед людей з таким тягарем на душі. Вона намагалася зрозуміти, чому він це зробив. "Ти був голодний! ти... матері хотів допомогти? Так?" Їй спало на думку, що й гроші, які він дав Катерині Іванівні, були грошима вбивці. Раскольников заспокоїв її: ці гроші мати йому дала, а "ті" гроші він поклав під камінь, нічого собі не взяв. Соня запитала: навіщо ж тоді грабував. Раскольников сказав, що він був би тепер щасливий, якби зарізав через голод. Втім, додав він, Соня нічого не зрозуміє, тільки замучиться. Соня просила розповісти їй усе, вона "у собі все зрозуміє". Раскольников силкується пояснити їй свій вчинок. Він навів приклад Наполеона, який переступив через кров заради своєї мети, поза всякими сумнівами, той зміг би, не вагаючись, переступити через смерть "гидкої лихварки". От і він, Раскольников, "за прикладом авторитету", теж убив. Соня просила його говорити прямо, не вдаючись до прикладів. Тоді Раскольников сказав, що вбив, бо хотів полегшити життя матері, сестрі, використати "ті" гроші, щоб стати на "нову дорогу". Соня із сумом відчула, що він знов говорить "не те". Раскольников сказав, наче перекопуючи її і себе, що він тільки "вошу вбив", яка сама кров пила. Соня заперечила: людина не воша. Тепер Раскольников і сам це зрозумів. Він утретє намагався пояснити, чому зважився на вбивство. Казав, що міг би утримувати себе в університеті, та не захотів, бо на весь світ Божий "озлився". "Як павук тоді у куток забився". Він знав, що люди ніколи не зміняться й будуть кривдити один одного завжди. Той, хто має силу духу й розуму, той над ними й володар. Він зрозумів, що влада дається тому, хто насмілиться її сам узяти. Ось тоді він і захотів "насмілитись". Пішов на злочин не тому, що матері хотів допомогти, не тому, що хотів гроші використати й стати "благодійником" людства. Вбив тільки тому, що йому скоріш захотілося знати: хто він сам: "людина" чи "воша", "твар тремтяча" чи "право має". Убивати ніхто не має права, скрикнула Соня. Раскольников у безмежній тузі відповів, що він себе вбив, а не стару. Потім у відчаї спитав, що ж йому тепер робити. Соня палко сказала, хай тепер же піде на перехрестя, вклониться, поцілує землю, яку осквернив, а потім поклониться світові на всі чотири сторони і скаже вголос, що він убивця. Ця палкість вразила його. Він похмуро допитувався, що ж вона радить: йти на каторгу? Соня тільки сказала, що він має прийняти страждання, цим спокутують гріхи, адже без людей не зможе прожити. Раскольников відмовився "йти до них", бо "вони" нічого не зрозуміють, скажуть тільки, що "боягуз він і дурень". Соня простягнула до нього руки і твердила одне: "Замучишся". Раскольников сподівається, що він "звикне", розповідає про підозри, які мають "законники", просить приходити до Нього у острог, коли його посадять за тими підозрами. Вони сиділи поруч, все вже було

сказано. Раскольникову раптом стало боляче, що його так люблять. Він пішов до Соні, бо хотів хоча б частину своїх мук скинути з плеч, "і раптом, коли все серце її привернулось до нього, він враз відчув і усвідомив, що став небувало нещаснішим". Тоді він сказав, що краще їй не ходити до нього, коли він в острозі сидітиме. Соня на це не відповіла, запитала, чи є на ньому хрест. Він навіть питання її не зрозумів. Тоді вона подала йому свій, кипарисовий, а собі залишила мідний, який дала їй Лізавета. "Разом страждати підемо, разом хрест Понесемо". Раскольников простягнув руку, бо не хотів її засмучувати, але в мить відсахнувся. Сказав: "Потім". Вона погодилась, як підуть на страждання, так вона сама надіне на нього цей хрест. Несподівано у двері постукали. Прийшов стривожений Лебезятников. Він розповів, що Катерина Іванівна ходила до генерала, колишнього начальника покійного Мармеладова, її вигнали. Тепер вона робить дітям якісь шапочки, говорить, що піде на вулицю шарманку крутити, а діти будуть танцювати, гроші збирати, обіцяє, що кожного дня ходитиме під вікна того генерала. Соня не дослухала, кинулася з кімнати, одягаючи на бігу капелюшок. Раскольников вийшов із Лебезятниковим. Той намагався розвивати свої теорії, але Раскольников, не слухаючи, повернув додому. Він знову відчув, як тоскно йому тепер у своїй комірчині. Дивна думка прийшла в голову: може на каторзі краще. Несподівано двері відчинилися й у кімнату увійшла Дуня. Разуміхін розповів їй все. Тепер вона знала, що Раскольникова підозрюють у вбивстві. Дуня сказала, що якби її гнітило таке велике горе, вона б теж відійшла від людей. Потім запевнила брата: мати від неї нічого не узнає, вона сама її втішить. На прощання Дуня просила брата, якщо йому знадобиться її життя, гукнути її, і вона прийде. Сестра повернулася йти. Раскольников зупинив її, кажучи, що Дмитро Прокопович Разуміхін дуже гарна людина: діловий, чесний, працелюбний і здатний на сильне кохання. Дуня зашарілася, потім стривожено запитала, невже вони на вік прощаються, що він такий заповіт робить. Раскольников відійшов до вікна. Дуня мовчки вийшла. Була хвилина, коли йому хотілося пригорнути її до себе, навіть сказати, все, як Соні. Але він подумав, що потім сестра здригнеться, коли зрозуміє, що її вбивця обнімав. Він подумав про Соню. Зненацька він узяв свого кашкета і вийшов на вулицю. Деякий час він бродив навмання. Несподівано його гукнули, то був Лебезятников, який розшукував Раскольникова. Катерина Іванівна викопала свою обіцянку і вивела дітей на вулицю, сама "калатає у сковороду, а дітей примушує танцювати, за ними дурні люди біжать". Неподалік від дому, де мешкала Соня, Раскольников дійсно побачив невелику юрбу, почув голос Катерини Іванівни, щоправда, сковороди вона не мала, але давала настанови, як танцювати "дітям із благородного дому". Соня ходила за нею і просила повернутися додому. Катерина Іванівна не погоджувалася, казала Соні, що ту вже "достатньо помучили". Раскольников теж спробував переконати Катерину Іванівну, однак вона вже не чула голосу розуму. Вона збирається кинутися у ноги царю, бо він "захистить сиріт", а "той генерал утратить місце". Діти плакали, мати примушувала їх співати французькою, співала сама. Якийсь чиновник подає їй три карбованці, городовий вимагав "припинити бешкети". Менші діти, перелякані городовим і натовпом, кинулись тікати. Катерина

Іванівна побігла за ними, але впала, кров хлинула з її горла. Чиновник, який подав три рублі, говорить, що незабаром вона помре. Соня благає перенести Катерину Іванівну до неї на квартиру. Чиновник і городовий допомагають. У кімнату Соні набилося чимало народу, серед них Раскольников із здивуванням побачив Свідригайлова. Посилають за лікарем, хоча чиновник і каже, що той уже зайвий. Катерина Іванівна прощається з дітьми, "передає їх Соні з рук на руки", відмовляється він священника, говорить, що гріхів на ній немає. Потім марить, і через кілька хвилин помирає. Соня падає на груди покійниці, Поля цілує матері ноги.. Менші діти, одягнуті ще у "капельюшки", голосно кричать. Звідкись на ліжку взявся "похвальний лист", яким так пишалася Катерина Іванівна, Раскольников сам його бачив. Свідригайлов відводить Раскольникова "на два слова". Говорить, що похорон бере на свій кошт, Полечку і двох менших береться влаштувати у сирітський притулок, де "ліпше", до повноліття кладе на кожного по півтори тисячі рублів, аби Соня "зовсім була спокійна". Просить передати Дуні, що так він розпорядився тими грошима, які пропонував їй. Раскольников запитує, чого це він так розщедрився. Свідригайлов відповідає, що покійниця була не "воша", і далі цитує те, що говорив Раскольников Соні. Той відсахнувся і дико глянув на Свідригайлова, який, сміючись, пояснює, що він Сонін сусід, живе у мадам Рессліх. Раскольников, мовляв, його дуже зацікавив, він же говорив, що вони зійдуться, ось і зійшлись.

Частина шоста

Три дні по смерті Катерини Іванівни Раскольников був у дивному стані: "наче туман упав перед ним", він не усвідомлював подій, що відбувалися, плутов їх, інколи його охоплювали тривога й страх, інколи апатія, байдужість, як у декого перед смертю. Він намагався уникнути "ясного й повного" усвідомлення свого становища, хоча нехтування деякими проблемами "загрожувало йому загибеллю". Найбільше його непокоїв Свідригайлов, але щодо того він "не поспішав із роз'ясненням справи". Раскольников блукав цілими днями, не розуміючи добре, де і як опинився. Двічі він зустрічався зі Свідригайловим на квартирі у Соні, але відвертої розмови між ними не було, наче домовилися вони до певного строку не говорити про те, що знав Свідригайлов. Тіло Катерини Іванівни лежало у труні, Свідригайлов улаштував похорон, двічі на день наказав служити по ній заупокійну службу. Соня теж була дуже зайнята. В останню таку зустріч Свідригайлов сказав Раскольникову, що дітей небіжчиці віддають у "пристойний сирітський заклад", пообіцяв зайти днями поговорити й порадитися, бо "є такі справи...". Розмова ця відбувалася у сінях, біля сходів. Свідригайлов пильно додивився на Раскольникова, тихим голосом запитав, чого це той сам не свій, хай підбадьориться, несподівано додав, що всім людям "потрібне повітря, повітря...". Він відступив, аби могли пройти священник і диякон, потім пішов своїм шляхом. Раскольников зайшов у квартиру Соні, де розпочалася заупокійна служба. Він тривалий час уже не чув панахиди, із дитинства ж смерть викликала у ньому тяжкі почування. Але тепер, під час служби, відчув ще щось інше, надто жахливе й тривожне. Він подивився на дітей, ті стояли поряд із труною на колінах, Полечка плакала. Соня стояла за ними, тихо плакала й молилася. Раскольников подумав, що за

всі ці дні вона й слова йому не сказала, погляду не кинула. Він відстояв службу, підійшов до Соні. Та несподівано взяла його за руки і схилила голову йому на плече. Це вразило Раскольника, йому дивно було, що Соня ні тіні відрази не відчуває до нього. Він потиснув їй руку і пішов геть. Раскольников не усвідомлював, чому йому так тяжко серед людей, але прагнув бути на самоті. Та коли опинявся за містом, ще сильніше відчував чиясь тривожну присутність, тоді поспішав повернутися у місто, загубитися у натовпі. Одного разу він зайшов у якийсь трактир, де серед людей легше було відчутися своєю самотністю, сидів, слухав пісні. Несподівано подумав про мати й сестру, спогади про тих викликали якийсь панічний страх. Кинувся бігти кудись, а вранці сам не зрозумів, як опинився і проспав піч у кущах на Крестовському острові. Його трясла лихоманка, тоді подався додому, ліг спати. Прокинувся пізно, пригадав, що на ранок було призначено похорон Катерини Іванівни, зрадів, що не мав можливості бути там присутнім. Настасья принесла обід. Він жадібно накинувся на їжу. Почувався він краще, навіть здивувався, що страх так панував над ним у ці дні. Двері відчинилися, і увійшов Разуміхін. Він був занепокоєний поведінкою Раскольника, не розумів, чому мучить сестру і мати, "які такі секрети" приховує, просить "відверто сказати", чи не божевільний той. Раскольников переказав Разуміхину свою розмову з Дунею про нього. Говорить, що упевнений у "чистоті серця" того, тому, куди б він, Раскольников, не "відправився", просить не залишати Дуню й Пульхерію Олександрівну: "передаю їх тобі". Разуміхін дивується, куди це зібрався Раскольников. Той відповів, що вчора один чоловік сказав: людині "потрібне повітря". Тепер Раскольников має намір піти до того чоловіка і допитатися, що ж він мав на увазі. Разуміхін вирішив, що, мабуть, Раскольников — політичний заколотник, чекає якогось "вирішального кроку", і Дуня про це знає. Адже як інакше пояснити сильне враження від листа, якого Дуня отримала напередодні. Цей лист дуже стривожив Дуню, вона сказала, що, напевне, незабаром її шляхи з Разуміхіним розійдуться. Раскольников задумався, він нічого про цей лист не знав. Разуміхін пішов, але повернувся, щоб розповісти Раскольникову про Порфирія Петровича, який "знайшов справжнього вбивцю" старої лихварки. Разуміхін сказав, що він палко захищав Миколая, а той насправді виявився злочинцем, і Порфирій Петрович довів це "психологічно". Коли Разуміхін пішов, Раскольников відчув у собі нові сили для боротьби. Він знав, що Порфирій Петрович не повірив зізнанню Миколая, і гадав, навіщо слідчий "відводить очі Разуміхину на Миколая". Раскольников відчув, що зараз треба йому "покінчити якимось із Свідригайловим". Він намірився піти з дому, аж тут у сіни увійшов Порфирій Петрович. "Дивно, Раскольников не дуже здивувався Порфирію і майже не злякався того". Порфирій Петрович сказав, що прийшов "порозумітися". Минулого разу, мовляв, "сцена" між ними вийшла дуже "дивна", та Миколай зі своїм зізнанням усе переплутав. Тепер він, заявив Порфирій, вирішив відверто поговорити з Раскольниковим, щоб ті "непорозуміння відкинути". Раскольникову здалося, що слідчий дійсно повірив у його безвинність. А Порфирій крок за кроком пояснив, з яких фактів і непрямих доказів склалася у нього підозра, а потім і впевненість у злочинних діях Раскольника. Він розказав, як з обшуком був у квартирі

Раскольников, коли той у "нестямі лежав", чутки розпускав, щоб змусити того видати себе, Разуміхіна, просту душу, використав, аби ті чутки доходили. Раскольников висловив своє здивування: тільки-но приходив Разуміхін і перекопував його, що Порфирій Петрович звинувачує Миколая. Порфирій зрадів запитанню, почав викладати "психологічний портрет" Миколая: той "невинний" і до всього "сприйнятливий", "серце має", "фантаст", "два роки прожив у селі під духовним керівництвом якось старця", "сектант", "у пустелю хотів бігти... книжки читав старі "істинні", "Петербург на нього сильно вплинув, особливо жінки, ну й вино... і старця, і все забув", тут і трапився цей випадок із старою лихваркою, "в острозі й Біблія знову пригадалася і старець", тому, на думку Порфирія Петровича, вирішив Миколай "постраждати". Ні, несподівано промовив Порфирій, не Миколка вбив, тут "справа сучасна, нашого часу, коли цитується фраза, що кров освіжає, коли життя проповідується у комфорті". Раскольников запитав, хто ж убив стару. Порфирій Петрович аж відсахнувся, наче був страшенно здивований цим запитанням, він навіть повторив його, а потім коротко і впевнено сказав: "Ви й убили, Родіон Романович". Він і прийшов до Раскольникова, щоб висловити це і справу повести відкрито й відверто. Раскольников якось тихо промовив, що то не він убив. Порфирій Петрович упевнено заперечив: він, бо "більше нікому". Раскольников роздратовано запитав, чому ж тоді його не заарештовують. Порфирій Петрович відповів, що, по-перше, поки не має всіх доказів, але знайде їх. По-друге, він пропонує Раскольникову прийти з повинною, "вигідніше це". Раскольников сумно помовчав, потім посміхнувся і, вже не криючись перед Порфирієм Петровичем, відмовився від поблажливості. Порфирій намагався перекопати, що життям не слід гербувати, воно ще знадобиться: він ще молодий і, може, знайде свою віру, тоді життя винесе його "на якийсь берег", "тільки віддайтеся життю, не розмірковуючи", тепер його черга "постраждати", це допоможе йому, "повітря йому треба, повітря". Раскольников запитав, чи не боїться Порфирій Петрович, що він утече. Той був переконаний, що Раскольников не з таких, "своїй теорії вже більше не вірите — з чим же вам бігти", "втечете і самі повернетесь. Без нас вам не можна обійтися". Дні через два Раскольникова прийдуть арештовувати, говорить Порфирій Петрович, а поки хай "погуляє", якщо ж надумає руки на себе накласти, то хай записку залишить, зізнається, про камінь, де сховані речі, теж хай розповість—"благородніше буде". Порфирій Петрович пішов.. Через деякий час вийшов з кімнати й Раскольников.

Він направився до Свідригайлова, який дивно цікавив Раскольникова, наче мав над ним якусь владу. Дорогою його мучило питання: чи був Свідригайлов у Порфирія. Раскольников обміркував це питання і вирішив, що не був, більше того, напевне, що й згодом не піде. Чому? Він не ламав над цим голову, бо його теперішня доля, як це не дивно, мало його турбувала. Він відчував безкраю моральну втому, йому набридло долати мізерні труднощі, інтригувати проти Порфирія, Свідригайлова. Проте він поспішав до останнього, наче той міг указати йому вихід, якого не знав Раскольников. Уже кілька днів неясно мучила Раскольникова думка, яка тепер уразила: Свідригайлов міг використати таємницю Раскольникова у своїх намірах щодо Дуні. Ця думка

викликала у нього ярість. Раскольников так утомився за останній місяць, що не міг придумати ніякого іншого рішення цієї проблеми, як тільки одне: "Тоді я його вб'ю". Він зупинився на мить, намагаючись зрозуміти, де знаходиться. Він здивувався, що вийшов на проспект, на який не мав наміру виходити, де узагалі бував дуже рідко. А ще він вразився, коли побачив у розчиненому вікні на другому поверсі якогось трактиру Свідригайлова. Деякий час він навіть не міг повірити у таке диво, спостерігав мовчки. Аж доки не зрозумів, що і Свідригайлов бачить його, але не показує цього. Усе це дуже нагадувало сцену їхнього першого побачення у Раскольникова. Нарешті на обличчі Свідригайлова з'явилася хитра посмішка, і він запросив Раскольникова піднятися до нього. Раскольников піднявся у трактир. Він знайшов Свідригайлова у дуже маленькій кімнаті, розташованій позаду великої зали, де було багато народу. Звідкись долітав стукіт більярдних куль. У кімнаті, крім Свідригайлова, знаходились дівчина років вісімнадцяти, хлопчик з шарманкою — вуличні співаки. На столику перед Свідригайловим стояла пляшка шампанського і напівпорожня склянка. Як тільки Раскольников увійшов, Свідригайлов палив дівчині повну склянку вина, сказав, що сьогодні вона йому не потрібна. Дівчина випила, поцілувала Свідригайлову руку. Співаки пішли. Раскольников висловив здивування тим, що знайшов у трактирі Свідригайлова, бо він ніколи не ходить цим шляхом. Свідригайлов глузує: напевне це чудо, та Раскольников же не вірить у чудеса. Потім засміявся: він галька разів називав Раскольникову адресу цього трактиру, та не був певен, що той його розумів. Раскольников уважно подивився в обличчя Свідригайлова, яке завжди здавалося йому дивним, наче скидалося на маску: біле, рум'яне, воно не гармонувало з тяжким поглядом блакитних очей. Було щось дуже неприємне у цьому гарному і не по літах моложавому обличчі. Одяг на Свідригайлові був франтуватий, на пальці він носив перстень з дорогим каменем. Раскольников відверто сказав, що Свідригайлов дуже небезпечна для нього людина. Якщо той має колишні наміри щодо Дуні, то він, Раскольников, не зупиниться перед убивством. Якщо ж Свідригайлов хоче щось йому сказати, оскільки він просив прийти у трактир, то хай не гає часу. Свідригайлов відповів, що нічого "нового" Раскольникову він не скаже. Більш того, коли їхав у Петербург, сам сподівався перейняти у нього щось "новеньке", бо багато чув про брата від Дуні, і зрозумів, що він має на неї сильний вплив. Раскольников запитав, що саме хотів "перейняти" Свідригайлов. Той і сам не знав. Він просиджував цілими днями у цьому поганому трактирі, бо треба ж десь сидіти, нудно. Раскольников запитав, хто ж він такий, чому приїхав до Петербурга. Свідригайлов коротко викладає свою біографію: дворянин, служив два роки у кавалерії, потім тут у Петербурзі шлявся, потім одружився з Марфою Петрівною і жив у селі — ось і вся біографія. Раскольников пригадав, що той ще гравець, але Свідригайлов сказав: шулер — не гравець. Тепер він. "більш заради жінок поспішив приїхати". Це здивувало Раскольникова, адже той дружину нещодавно поховав, невже тільки розпуста цікавить Свідригайлова. Той відповідає: "У цій розпусті є щось принаймні постійне, основане на навіть природі... яке не підлягає фантазії", "...я згоден, що це хвороба, як і все, що над міру... та, по-перше, в

одного так, в іншого інакше, а., по-друге, ...в усьому додержуй міри, розрахунок, хоча й підлий, та що ж робити. Якби не це, адже отак застрелитися, мабуть, довелося б". Раскольников запитав, чи міг би Свідригайлов застрелитися, той відповів, що боїться смерті і не любить про це говорити. Він вимовив ці слова поспіхом, без усякої похвальби, обличчя його мовби змінилось. Раскольников був здивований: хіба гидота, яка оточує, на нього вже не діє, чи він не має вже сили зупинитися. Тепер здивувався Свідригайлов: невже Раскольников претендує на силу? Він називає Раскольникова ідеалістом, "що, звичайно, так і повинно було бути... однак якось усе-таки дивно у дійсності". Раскольникову раптом стало тяжко й душно, соромно, що він прийшов сюди, бо склалася у нього думка про Свідригайлова, як про звичайного негідника. Він хотів піти від нього, Свідригайлов наче злякався цього, просив залишитися, обіцяв більше не "верзти дурниць, про себе тобто". Він запропонував Раскольникову історію про те, як його "рятувала" жінка, і була то Авдотья Романівна Раскольнікова.

Свідригайлов сидів у тюрмі за борги і не мав ніяких коштів, щоб їх сплатити. Його викупила Марфа Петрівна. Це була жінка чесна, розумна, хоча і ревнива. Він відразу повідомив, що не буде вірним їй. Після тривалих сліз і нарікань Марфи Петрівни склали вони усно такий контракт: перше, він ніколи не залишить Марфу Петрівну і завжди буде її чоловіком; друге, без її дозволу він нікуди не вирушить; третє, постійної коханки не матиме; четверте, за це Марфа Петрівна дозволить йому інколи "зглянутися" на сінних дівчат; п'яте, він ніколи не полюбить жінку, рівну йому за соціальним станом; шосте, він відкриється дружині, якщо палко закохається у іншу. Що стосується останнього пункту, то тут Марфа Петрівна була спокійна, бо вважала, що її чоловік не здатен на справжнє кохання. "Але розумна жінка і ревнива жінка — дві різні речі, і в тому-то й біда". Свідригайлов, за його словами, поводився, як джентльмен: під час сварок завжди мовчав. Це справляло враження на Марфу Петрівну, у деяких випадках вона навіть пишалася ним, "але сестриці вашої все-таки не винесла". Свідригайлов не розумів, як Марфа Петрівна взагалі зважилася взяти у дім за гувернантку таку красуню, та ще й нахвалювала її чоловікові, дорікала за те, що він ставився до дівчини байдуже. "Не інакше, як Дуня її теж причарувала", — зробив висновок Свідригайлов. Звичайно, Марфа Петрівна розповіла Дуні про свого чоловіка все. Тому не дивно, що Свідригайлов став для Дуні якимось дивним і страшним романтичним героєм. Це було вигідно Свідригайлову, бо Дуні стало "шкода пропащої людини". "А коли серцю дівчини стає шкода, то це вже, звісно, для неї дуже небезпечно. Тут вже неодмінно захочеться і врятувати, і воскресити, і навести на розум, і закликати до благородніших цілей, і відродити до нового життя і діяльності, — ну, відомо, що можна наміряти.." Сестра ваша, говорив Свідригайлов Раскольникову, одна з тих, хто за щастя має муку прийняти, "а не дай їй цієї муки, так вона може статися, у вікно вискочить". Це тепер він її добре зрозумів, а тоді все починалося з "хтивого пориву". Трапився якось такий випадок: привезли у садибу з іншого села гарненьку сіпну дівчину Парашу, Свідригайлов не міг таке пропустити. Параша вдалась у сльози, крику наробила, вийшов скандал. Авдотья Романівна навмисно

підійшла до Свідригайлова, коли той був один у саду, і поставила вимогу, щоб він дав Параші спокій. Свідригайлов розіграв свою роль точно: прикинувся присоромленим, ніби за честь вважав виконати Дуніне бажання. Між ними налагоджувалися стосунки: таємничі розмови, повчання. Свідригайлов використав випробуваний засіб — лестощі, він говорив, що тільки вона може відродити його до нового життя. Та, гадав Свідригайлов, він трохи поквапився і цим всю справу зіпсував: він не міг приховувати вогонь, який палав у ньому, а Дуню це лякало, викликало відразу. Вони розійшлися, але Свідригайлов припустився ще однієї помилки: почав глузувати з неї, з її "пропаганди". Але погляд Дунін спився йому, він навіть не міг чути, як шелестить її сукня, "думав, падуча зі мною буде". Тоді він і запропонував Дуні всі свої гроші (тисяч тридцять), щоб вона втекла з ним хоча б у Петербург. "Вірите, я до того тоді закохався, що скажи вона мені: заріж чи отруї Марфу Петрівну і одружися зі мною,— це відразу було б зроблено!" Та скінчилося все катастрофою; Дуню ганебно вигнали з дому, потім Марфа Петрівна залагодила весілля Лужина і Дуні. Свідригайлов признався, що аж скаженів, коли чув про цей шлюб, адже то було те саме, що він пропонував Дуні. "Чи не так?" — запитує він Раскольников. Але Раскольников сказав, що тепер він не має сумніву: Свідригайлов приїхав до Петербурга з певними намірами щодо Дуні. Свідригайлов схаменувся, наче наговорив багато зайвого. Почав розповідати про своє майбутнє одруження, обіцяв Раскольникову показати наречену, але не тепер, бо справа важлива на нього зараз чекає. Наречену ту сватала йому мадам Рессліх. Батько дівчини — відставний чиновник, третій рік "ногами не рухається", а мати — "жінка розсудлива". Син їхній служить далеко, батькам не допомагає, старша дочка заміжня, батьків не навіщає, є ще малолітні племінники. Тепер узяли з останнього класу гімназії молодшу дочку, через місяць їй шістнадцять, тоді можна й до шлюбу. Свідригайлов посватався, дарма, що йому вже п'ятдесят, а їй тільки шістнадцять, батьки благословили. Обличчя у нареченої, як у Рафаелевої Мадонни, "обличчя скорботної юродивої". Як благословили, на другий день привіз Свідригайлов коштовностей на півтори тисячі. Він на коліна наречену собі посадив, можливо, дуже безцеремонно, так вона вся спалахнула, на очах сльози, "але видати не хоче". А як залишилися удвох, так вона пригорнулася до нього, обіцяла бути слухняною, вірною дружиною, а за все це хоче мати від нього лише повагу, "не треба ніяких подарунків". Невже, запитав Свідригайлов, такі хвилини не приємні, адже важить це хоча б скільки? Раскольников жахнувся, неville Свідригайлов візьме такий шлюб. Той засміявся: веселіше всіх, мовляв, живе той, хто найкраще себе обдурить. Потім розповів історію, яка "ще триває". Потрапив він на так званий "танцювальний вечір" — одне з тих непристойних місць, де танцювали канкан, зустрів там молоденьку дівчинку, років тринадцяти, мати-провінціалка привезла її, вважаючи, що там справді вчать танцювати. Познайомився з ними, натякнув, що має гроші, запропонував "сприяти вихованню молодої дівчиці". "Приймають із захватом, за честь вважають і до цього часу підтримую знайомство". Він запропонував Раскольникову їхати туди, "тільки не тепер". Раскольников закричав, щоб той перестав розповідати свої "підлі, гидкі анекдоти". Свідригайлов сказав, що для

нього насолода слухати, як той кричить, жахаючись бруду. Раскольников вірив: такий розбещений "підтоптаний розпусник", як Свідригайлов, може отримувати насолоду від такої розповіді, особливо, коли зважити на те, що слухає його — брат особи, яку теж чекає пастка, а він, брат, приманка у цій пастці. Свідригайлов здивовано подивився на Раскольникова і сказав, що такі думки могли прийти у голову тільки циніку. Тепер сказав Свідригайлов, дороги їхні на деякий час розійдуться.

Свідригайлов пішов з трактиру. Раскольников йшов за ним слідом, бо мав сильні підозри, що той замислив щось проти Дуні. Свідригайлову це не подобалось, він погрожував гукнути поліцію, але Раскольников не злякався. Тоді Свідригайлов прикинувся веселим і дружнім, сказав, що він тільки на хвилину зайде додому, а потім на всю ніч поїде "гуляти". Раскольников пішов з ним, сподіваючись побачити Соню і попросити пробачення за відсутність на похороні Катерини Іванівни. Свідригайлов попередив, що Соні немає вдома — вона пішла до барині, яка розпоряджається сирітським притулком, куди віддав дітей Свідригайлов. Він розповів барині всю історію Соні, і та хотіла неодмінно її побачити. Раскольников відказав, що він все рівно піде. Свідригайлов натякнув на таємницю, яку підслухав, аби вивести Раскольникова з рівноваги і примусити піти геть. Однак той має твердий намір пересвідчитися в тому, що сестрі нічого не загрожує. Він зауважив, що не такий вже Свідригайлов і делікатний, яким прикидається, бо ж підслухав розмову. Свідригайлов засміявся: він знав, що йому цим дорікатимуть, але якщо Раскольников переконаний, що "не можна підслуховувати, а стареньких можна луштити чим попало... то їдьте куди-небудь скоріше в Америку!", він гроші на це дасть. Коли ж моральні питання замучили, то "не треба було братися не за свою справу". Свідригайлов і Раскольников піднялися на другий поверх, Соні вдома не було. У квартирі мадам Рессліх — теж нікого. Свідригайлов взяв гроші і запропонував Раскольникову їхати "гуляти" разом. Тому здалося, що його підозри, принаймні в цю хвилину, не мають підстав, тому, не сказавши ні слова, він пішов. Раскольников не бачив, як проїхавши трохи, Свідригайлов виліз з візка, пішов пішки. Заглиблений у свої роздуми, не побачив він і Дуню, яка зустрілась йому при вході на міст. Та теж вперше бачила брата на вулиці і була вражена його станом. Вона не знала, гукнути їй його чи ні, аж тут побачила Свідригайлова, який робив їй знаки не займати Раскольникова, а підійти до нього. Дуня так і зробила. Свідригайлов пояснив, що не хотів би, аби Раскольников знав про їхнє побачення. Дуня просила його сказати все, заради чого він призначив побачення. Свідригайлов відповів, що не може цього зробити на вулиці, до того ж Дуня повинна вислухати Соню, яка нібито чекає на них вдома. Дуня пішла з ним на його квартиру. Він показав їй кімнату, де підслухав розмову Соні і Раскольникова, потім привів до себе. В очах Свідригайлова палало те полум'я, якого так боялася Дуня. Вона мимоволі оглянулась навколо, але гордість завадила спитати, чи вдома хоча б його квартирна хазяйка. Втім, думала вона у ту мить не про себе, а про брата. Дуня віддала Свідригайлову лист, в якому він звинувачував Раскольникова у злочині, і вимагала доказів, Свідригайлов розповів про підслухану ним сповідь. Дуня не повірила, казала, що це наклеп, бо не мав брат жодної причини

вбивати. Свідригайлов пояснив: пограбував, ось і вся причина, не використав гроші лише тому, що не зважився. Потім він виклав теорію Раскольника, з якою погоджувався у певних тезах: зло припустиме, якщо робиться заради доброї мети. Тепер, сказав Свідригайлов, Раскольников дуже страждає, що виявився негідним власній теорії. Дуня запитала, невже совість брата мовчить, невже він не зазнає моральних мук. Свідригайлов запевнив, що "сучасній освіченій людині" не властиві глибокі вірування, мораль занепала, звідси й "теорії". Дуня сказала, що читала статтю Раскольника, їй Разуміхін приносив. Вона хотіла бачити Соню. Свідригайлов пояснив, що Соня скоро не повернеться. Тоді Дуня зрозуміла, що потрапила у пастку. Свідригайлов палко запевнив, що одне лише її слово — і він врятує Раскольника, той ще може стати "великою людиною". Дуня спробувала вирватися з цієї квартири, зараз же знайти брата. Але Свідригайлов попередив, що вони самі, даремно кликати на допомогу, її ніхто не почує. Він пропонує Дуні вибір: або вона погодиться прийняти його кохання, тоді він врятує її брата, або він візьме її силою. Свідригайлов сів. Дуня добре знала, що цей чоловік не відступиться. Несподівано вона витягла з кишені револьвер. Свідригайлов схопився на ноги, він здивувався, звідки у неї зброя, потім побачив, що це той самий револьвер, з якого він сам ще у селі вчив стріляти Дуню. Він попрямував до неї. Дуня вистрілила. Куля подряпала йому шкіру на голові. Дуня дивилася на кров, яка стікала скронею і не розуміла, що тут коїться. Свідригайлов зупинився, чекаючи, коли вона приготується до нового пострілу. Дуня знов підняла револьвер, але постріл не пролунав: погано зарядила. Свідригайлов стояв від неї на два кроки і чекав третього пострілу. Дуня не витримала і опустила револьвер, Свідригайлов підійшов до неї, тихо обійняв за талію. Дуня, бажаючи, попросила відпустити. Він запитав: "Так не любиш?". Вона тільки заперечно похитала головою. З відчаєм він спитав, чи зможе покохати його у майбутньому. "Ніколи!" — прошепотіла Дуня. Обличчя Свідригайлова видавало внутрішню боротьбу. Раптом він розтулив обійми, відпустив Дуню, відійшов до вікна, віддав ключ, сказав тільки: "Скоріш!". Дуня зрозуміла, кинулася до дверей і миттю опинилася на вулиці. Свідригайлов дивився у вікно з дивною посмішкою відчаю. Потім він помітив на підлозі револьвер, підняв його, взяв капелюха і вийшов на вулицю.

Весь вечір Свідригайлов "гуляв", переходячи з одного трактиру у інший. Він поїв лакеїв, післярів, якихось двох кривоносих писарчуків, але сам не випив за вечір ні краплі вина. Близько десятої вечора на місто насунули грозові хмари, вдарив грім, пустився дощ. Вода потоком падала на землю. Свідригайлов прийшов додому мокрий до питки, зачинився у кімнаті, дістав усі гроші, розірвав якісь папери. Потім поклав гроші у кишеню, хотів переміняти одяг, але, глянувши у вікно, махнув рукою. Він вийшов із своєї квартири і направився до Соні. Та сиділа у оточенні дітей Капернаумова, поїла їх чаєм. Діти злякалися Свідригайлова і втекли. Він сів до столу, попросив Соню теж сісти. Тоді він сказав, що зібрався в Америку, прийшов деякі справи владнати. Він заспокоїв Соню, повідомивши, що діти Катерини Іванівни забезпечені, потім дав їй три тисячі карбованців, кажучи, що у Раскольника дві

дороги: або куля в чоло, або каторга. Якщо каторга випаде, Соня ж за ним поїде, ось тоді ці гроші й стануть у пригоді. Нагадав також, що вона обіцяла квартирній хазяйці Катерини Іванівни заплатити, додав: "Необдуманно... такі контракти й зобов'язання на себе берете", "наплювати б вам на цю німкеню, так на світі не проживеш". Свідригайлов радив нікому не говорити, що був у неї і дав гроші, приховати їх "до часу", потім передати на зберігання Разуміхіну. Велів кланятися Раскольнікову і Разуміхіну. Соня відчула щось погане, дивилася на Свідригайлова перелякано. Запитала, куди ж він піде у такий дощ. Свідригайлов посміхнувся: в Америку зібрався, невже дощу злякається. Побажав Соні жити довго: "ви іншим станете у пригоді". Потім він вийшов, залишивши Соню вкрай здивовану, налякану і з якоюсь неясною й тяжкою підозрою. Того вечора Свідригайлов зробив ще один дивний візит. Майже опівночі він прийшов на квартиру своєї нареченої, сказав, що повинен їхати у невідкладних справах, тому приніс їй подарунок — 15 тисяч карбованців. На прощання він поцілував наречену і побачив у її очах зовсім не дитяче мовчазне питання. Він поцілував її ще раз і подумки пошкодував, що його подарунок мати відразу ж сховає у скриню.

Опівночі дощ припинився, але знявся вітер. Свідригайлов ішов вулицями, зупинився на мості, дивився на воду. Потім пригадав, що неподалік має бути поганенький готель. Знайшов його, взяв помер. Кімната ця була маленька, тісна, десь на кіпці коридору, під сходами. У сусідньому номері, через стіну, хтось сварився й плакав. Свідригайлов глянув у щілину у стіні: там сиділи п'яні. Свідригайлов відчув, що змерз, випив чаю, їсти не міг, ліг у ліжко, наклався ковдрою. Плинули думки, жодна не хвилювала його. Він задув свічку, пригадав чомусь Раскольнікова, подумав, що той багато на себе взяв, "але дуже вже за життя чіпляється". Йому не спалося, виник образ Дуні. Пригадалося їхнє останнє побачення, як він пожалів її тоді. Потім наче марення пройшли перед ним картини. Дівчинка у трупі, щедро прикрашеній квітами. Ця дівчинка втопилася, їй було лише чотирнадцять років, але "то було вже розбите серце, і воно згубило себе...", ображене кривдою. Потім, йому наснилося, наче він вийшов і побачив у коридорі маленьку дівчинку, років п'яти. Він приніс її у свій номер, поклав спати, потім зібрався йти, але, пригадавши дівчинку, підходить до ліжка. Дівчинка лише прикидалася, що спить. Вона хтиво посміхалася й дивилася на нього, простягнула рученята. Він заніс над нею руку, щоб ударити... і прокинувся. Свідригайлов підвівся з ліжка, одягнувся, дістав із кишені револьвер і перевірів його. Потім взяв записника і написав кілька елів на першому аркуші. Кілька хвилин він сидів нерухомо, задумавшись. На столі скупчилися мухи, Свідригайлов намагався впіймати одну з них. Раптом він наче отямився, здригнувся, встав і рішуче вийшов із кімнати. Над містом лежав густий туман. Він дійшов до пожежної каланчі, зупинився перед пожежником і довго дивився на нього, аж поки пожежник не сказав, що "тут не місце". Свідригайлов відповів, що їде у далекі краї, в Америку. Якщо запитають, хай так і відповість. Вимовивши це, Свідригайлов приставив револьвер до скроні і вистрілив.

Увечері того ж дня Раскольніков прийшов до матері. Дуні вдома не було, і він навіть зрадив цьому. Мати не очікувала такої радості, показала його статтю у журналі,

який приніс Разуміхін. Вона вже кілька разів перечитала ту статтю, хоча недуже її зрозуміла. Тільки відчувала, що син її готується до якогось вирішального кроку у своїй долі. Раскольников запитав, чи буде мати любити його завжди так, як тепер, навіть коли дізнається про щось жахливе. Та відказала, що давно вже відчуває: велике горе йому готується, тому йому і тоскно, а як побачила його сьогодні, то зрозуміла, що настала та вирішальна година. Раскольников попросився, сказав, що їде далеко, просив помолитися за нього. Мати запитала, що ж чекає на нього. Раскольников відповів: "що Бог пошле". Він хотів піти, мати схопилася за нього і уважно дивилася йому в очі. Обличчя її спотворив жах. Раскольников глибоко каявся, що прийшов до неї. "Він нарешті вирвався".

В його комірчині на Расколькова чекала Дуня. Тільки глянувши на неї, він зрозумів, що сестрі все відомо. Вона і Соня очікували його весь вечір, боялися, що він руки на себе накладе. Раскольников признався, що була думка: головою у воду кинутися "від сорому", та не зміг. Він не "злякався води", бо подумав: "Якщо вважав себе сильним до цього часу, то й сорому не злякаюся". Тепер він вирішив себе "віддати", навіщо тільки, не знав. Запитав Дуню, чи зможе вона тепер йому "протягнути руку". Дуня міцно обняла брата, сказала, що, ідучи на страждання, він змиває з себе половину злочину. Раскольников несподівано спалахнув гнівом: що вона називає злочином, скрізь тече кров, це закон людського існування, а того, хто більше пролле, більше славлять. Він же вбив "вошу", даремно він тепер іде на сором, це малодушність, вигоди він шукає. Не витримав "першого кроку", тому попаде у пастку, а якби витримав, то славили б. "Чому жбурляти в людей бомбами... поважніша форма". Він подивився на Дуню і, прочитавши у її очах муку, попросив пробачення за все, наказав сестрі йти до матері і не відходити від неї, бо відчуває: мати або збожеволіє, або помре від горя. Брат і сестра вийшли на вулицю разом. Потім шляхи їхні розійшлися. Крокуючи вулицею, Раскольников замислився. Невже у майбутні 15—20 років його душа упокоїться так, що він визнає, що скоїв злочин, буде "плакатися" перед людьми і називати себе "розбійником". Він уже багато разів ставив собі це запитання, "але все-таки йшов".

Коли він увійшов до Соні, вже почало сутеніти. Соня разом із Дунею чекали Расколькова весь день. Надвечір Дуня пішла на квартиру брата, сподіваючись, що він прийде туди, Соня ж залишилася чекати вдома. Вона мучилася від страху, що Раскольников накладе на себе руки, тому зраділа, побачивши його живим. З першого погляду вона зрозуміла, що Раскольников зважився на рішучий крок. Соня зблідла. Він всміхнувся, сказав, що "прийшов за твоїми хрестами, Соню". Раскольников був сам не свій, говорив, прикро йому тільки те, що ті "будуть пальцями вказувати, ...ставити свої дурні запитання". Соня мовчки взяла два хрестика, перехрестилася, перехрестила його і собі одягнула мідний хрестик, йому на груди наділа кипарисовий. Раскольников уважно подивився на хрести, сказав, що кипарисовий,— це "простонародний" означає. Пригадав срібний хрест і образок, які зірвав з шиї лихварки і кинув їй на груди, додав, що йому тепер краще було б ті надіти. Соня попросила його перехреститися і

помолитися. Він виконав це прохання, але якось несвідомо. Соня накинула на голову хустку, ту саму, якою вкривала її Катерина Іванівна, коли вона вперше повернулася "з панелі". Раскольникову стало тоскно. Він майже закричав, що почту йому не треба, сам дійде. Соня залишилася стояти посередині кімнати, Раскольников вийшов. Дорогою він думав, навіщо

взагалі приходив до Соні, невже кохає її, чи, може, хрестів йому треба було. Ні, сказав сам собі Раскольников, треба було її сліз, треба було співчуття людини, а він же, негідник, розраховував тільки на себе, та не витримав. Залишалося вже недалеко йти до поліцейської "контори", коли він несподівано повернув вбік, пройшов мостом. Там сиділа якась баба, просила милостині. Він кинув останній п'ятак. Вийшов на Сінну площу. Несподівано він пригадав слова Соні про каяття. Наче вогнем охопило його всього, хлинули сльози. Тоді впав на коліна, поцілував землю. Хтось засміявся поруч з ним, його назвали п'яним. Слова "Я вбив", які він хотів сказати, так і не вимовилися. Однак він спокійно витримав всі ці крики і повернув до контори. Ноги не слухалися його, коли піднімався сходами. На мить він зупинився, щоб опанувати себе, увійти "людиною". У конторі майже не було людей, лише якийсь двірник. Несподівано почувся голос поручика Пороха, той впізнав Раскольникова. Порох просив пробачити за колишні підозри, жалкував, що раніше не знав про "літературні здібності" Раскольникова, тому не зрозумів і виняткової його вразливості, тепер це непорозуміння уладналося. Він запитав Раскольникова, у якій справі той прийшов. Раскольников сказав, що хотів бачити Заметова. Ілля Петрович розповів, що Заметов більше не працює, тут, хоче тепер якийсь іспит скласти, вчитися збирається, а вийде з нього неодмінно якийсь "нігіліст", який буде ображати "благородні особи". Тепер все перекрутилося, самогубств багато, сказав Порох. І розповів, що Свідригайлов застрелився. Раскольников здригнувся. Він відчув, як щось наче придавило його. Попрощався і пішов з контори. На дворі побачив Соню. Вона якось дико дивилася на Раскольникова. Він постояв, посміхнувся і повернув назад. Підійшов до Пороха, хотів говорити і не міг. Потім сів і чітко вимовив, що то він убив стару лихварку і сестру її Лізавету. "Ілля Петрович розкрив рота. Збіглися з усіх боків. Раскольников повторив своє показання".

Епілог

"Сибір. На березі широкої, пустинної ріки стоїть місто, один з адміністративних центрів Росії; у місті фортеця, у фортеці острог. В острозі вже дев'ять місяців ув'язнений каторжний другого розряду Родіон Раскольников. Від дня злочину його минуло півтора року".

Судове розслідування у його справі пройшло без ускладнень. Раскольников точно і ясно давав показання, не плутаючись, не приховуючи ніяких подробиць, відтворив, весь процес вбивства, указав камінь, під який сховав награване. Слідчі і судді дивувалися лише тому, що він не скористався з тих грошей та речей, а не знав, навіть, скільки їх було. Нарешті дехто із слідчих, тих, хто цікавився психологією, припустили, що Раскольников дійсно не подивився у гаманець, який сховав. З цього зробили висновок,

що злочин він скоїв у стані тимчасового божевілля. Вирок був поблажливіший, ніж можна було очікувати,— вісім років каторжних робіт другого розряду. Сприяло цьому те, що Раскольников не тільки не виправдовувався, але, здавалося, хотів звинуватити себе ще більше. Його прихід з повинною в той самий час, коли слідство заплуталося через свідoctво Миколая, коли на справжнього вбивцю і підозри не було (Порфирій Петрович додержав свого слова), все це врахували у суді. Крім того, Разуміхін представив суду факти, які відкривали деякі інші риси особистості Раскольникова. Стало відомо, наприклад, що, навчаючись в університеті, Раскольников допомагав своєму товаришу, хворому на сухоти, після смерті того утримував його немічного батька, котрого також поховав на свій кошт. Квартирна хазяйка розповіла, як під час пожежі Раскольников врятував від вогню двох маленьких дітей, і сам при цьому отримав сильні опіки.

Ще на початку судового процесу мати Раскольникова захворіла. Хвороба її була дивна, нервова, супроводжувалася потьмаренням розуму. Пульхерія Олександрівна нікого не розпитувала про сина, а сама склала "цілу історію" про його терміновий від'їзд, розповідала про ворогів, від яких син змушений переховуватися. Із захватом вона говорила про прекрасне майбутнє сина, але ніколи про те, де він тепер. Читала і перечитувала статтю Раскольникова, пророкувала йому високу державну посаду.

Через п'ять місяців після приходу з повинною винесли вирок. Разуміхін і Соня ходили у тюрму на побачення, коли це тільки було можливо. Потім настала розлука. Дуня і Разуміхін дали клятву, що це не назавжди, вони планували через кілька років, зібравши певні кошти для започаткування "нової справи", приїхати до Раскольникова у Сибір і там усім разом розпочати "нове життя". Соня, використавши гроші, залишені Свідригайловим, давно вже приготувалася їхати за Раскольниковим; хоча між ними про це й слова не було сказано, обоє знали, що буде так. На останньому побаченні Раскольников дивно посміхався, слухаючи палкі сподівання сестри і Разуміхіна на щасливе майбутнє, коли він відбуде каторгу. Тоді ж він передрік, що хвороба матері закінчиться невдовзі бідою.

Ще через два місяці Дуня вийшла заміж за Разуміхіна. Весілля було тихе і сумне, запросили на нього лише Порфирія Петровича і Зосимова. Разуміхін мав вигляд людини з твердими намірами, повернувся до університету, щоб закінчити курс. Дуня вірила кожному його славу, бо у цьому чоловіку виявлялася залізна воля. За їхніми планами, через п'ять років вони могли пересилитися у Сибір, до того часу вони сподівалися на Соню.

Пульхерія Олександрівна з радістю благословила дочку на цей шлюб; але після весілля стала ще більш сумна, часто хворіла, марила. Одного ранку вона заходилася прибирати "кімнату для Роді", запевняла, що, прощаючись з нею, сип нібито обіцяв повернутися через дев'ять місяців. Дуня допомагала матері порядкувати в кімнаті, але дуже стривожилася. У ту ж ніч Пульхерія Олександрівна захворіла, а через два тижні померла.

Раскольников довго не знав про смерть матері, хоча раз на місяць Соня докладно

писала Дуні і Разуміхіну про Раскольника, і раз на місяць отримувала від них листи. Листи Соні здавалися спочатку "надто сухими", бо вона викладала тільки факти, ніколи нічого не додавала "від себе". З часом Дуня і Разуміхін вирішили, що писати краще неможливо, бо вони мали повне уявлення про всі події в житті Раскольника, наче чули його слова, які Соня передавала дуже точно.

Соня, сповіщала, що Раскольников зовсім понурий, неохочий до розмов, майже не цікавиться новинами, які вона повідомляє з отримуваних нею листів, запитує іноді про матір, наче передчуває її смерть. До свого нового положення ставиться просто; не має ніяких легковажних надій, нічому не дивується; ходить на роботи; байдужий до умов, в яких утримуються арештанти, до їжі, як байдужий і до своєї подальшої долі. Соня відверто писала, що спочатку до неї він ставився грубо, але згодом їхні побачення стали для його звичкою, згодом — потребою. У святкові дні вона бачить його біля воріт, іноді дають побачення у канцелярії, у буденні дні вона приходить до нього на роботи. Про себе Соня сповіщала, що має вже певні знайомства, вона займається шитвом, бо у місті майже немає модисток, у деяких домах навіть стала необхідною, За відлюдкуватість каторжани не злюбили Раскольника, той слова ні до кого не вимовить, дуже зблід. В останньому листі Соня повідомила, що Раскольников захворів і попав у лазарет.

Раскольников захворів вже давно, але не каторжне життя було тому причиною, він навіть кайданів не відчував, радів тяжкій фізичній праці, завдяки якій мав кілька годин спокійного сну. Він захворів від сорому і приниженої гордості. Знов і знов думав про вбивство і не міг погодитися з тим, то його називають "злочином". Йому було соромно, що він, Раскольников, загинув так "глухо і дурно". Байдуже, що йому буде лише 32 роки, коли відбуде каторгу. Йому нічим буде жити. А на просте існування він не міг погодитися. "Доля не дарувала йому мук каяття". Раскольников зрадів би тим мукам, бо це були б прояви життя. Тільки в одному визнав він свій злочин: в тому, що не "витримав першого кроку", прийшов з повинною. Він думав тепер: чому на себе руки не наклав, як Свідригайлов? Дивився на своїх каторжних товаришів і дивувався, як ті цінують і люблять життя. Відчував, що його ж самого всі каторжани ненавидять і цураються, та не міг зрозуміти — чому? На великопісному тижні всі арештанти ходили до церкви, пішов і Раскольников. На нього напали, називали безбожником, ледве не вбили, якби конвой не розняв. Не міг Раскольников зрозуміти, чому всі каторжани так полюбили Соню. Вони бачили її рідко, майже з нею не говорили, але знали про неї, що "приїхала вона за ним", знали де і як живе. З часом між каторжанами і Сонею виникли й інші стосунки: вона писала їм листи до їхніх рідних, родичі арештантів залишали у Сомі для них речі і гроші. Коли арештанти зустрічали Соню, то знімали шапки і низько їй вклонялися. Все у пій їм подобалося, до неї навіть ходили лікуватись. Раскольников пролежав у лазареті кінець посту і Великдень. Вже долаючи хворобу, він пригадував свої жахливі сни, коли лежав у жару і марив. Йому снилося тоді, що весь світ приречений на жертву страшній моровій болячці, яка йде з Азії на Європу, що загинути від цього мору мають майже всі, крім обраних. Люди ставали божевільними, коли в них

вселялися "трихіни" — мікроби, наділені розумом і волею. Проте ніхто з людей не вважав себе таким розумним, які ті хворі. Кожен з них думав, що тільки він знає істину, люди не розуміли один одного, мучилися і тривожилися, не могли домовитись між собою, що вважати добром, а що злом, вбивали собі подібних. Збиралися в армії, але армії розпадалися, кожен бився проти всіх. "Розпочалися пожежі, розпочався голод. Всі і все гинуло". Врятуватися могли лише кілька чистих обраних людей, яким призначено було розпочати "нове життя", "але ніхто не бачив тих людей, ніхто не чув їхніх слова і голосу". Раскольников мучило, що він не міг позбутися враження від того марення. Одного разу, вже після Святого тижня, Раскольников підійшов до вікна і побачив Соню. Вона не могла часто відвідувати його у лазареті, бо на то потрібен був дозвіл, але щодня приходила у шпитальний двір, під вікна. І тепер вона стояла там, наче чогось чекала. Раскольников відчув, що серце йому стиснулося, він здригнувся і відійшов від вікна. Потім кілька днів Соня не приходила. Раскольников виписався з лазарету і дізнався від арештантів, що та захворіла. Він дуже занепокоївся, послав довідатися, що з нею. Соня прислала йому записку, запевнила, що вже одужує і скоро прийде до нього "на роботи".

День той був ясним і теплим. Раскольников пішов на "роботи": на березі ріки у сараї було обладнано піч для виготовлення алебастру. Раскольников вийшов з сараю, сів на колоду і подивився на широку ріку. З іншого берега чулася пісня, там чорпілися кочові юрти. "Там була свобода і жили зовсім інші люди, не схожі на тутешніх, там наче самий час зупинився, наче не пройшли ще віки Авраама і стад його". Нечутно підійшла Соня, сіла поруч з Раскольниковим. Вона привітно і радісно посміхнулася йому, простягла руку, яку він не відпускав. Раскольников і сам не зрозумів, що таке трапилося, йому здалося, що якась сила кинула його до ніг Соні. Спочатку вона злякалась, потім все зрозуміла. Він стояв перед нею на колінах і плакав, вона відчувала, що він любить її, любить безкінечно. Вони хотіли говорити, але не могли: сльози стояли в очах. На їх блідих "обличчях сяяла зоря відновленого майбутнього, повного воскресіння в нове життя. Їх воскресила любов..." Раскольникову залишалося ще сім років каторги, але він знав, що воскрес, відчував, що і Соня воскресла разом з ним. Увечері йому здалось, що навіть каторжники змінили ставлення до нього: він заговорив з ними, йому ласкаво відповіли. Раскольников лежав на нарах і думав про Соню. Він знав тепер, що його безмежна любов спокутує всі провини перед нею. Під подушкою лежало Євангеліє, він попросив Соню принести його перед тим, як захворів, але так і не прочитав нічого звідти. Не відкрив він його і тепер, але подумав, що переконання і віра Соні тепер стануть і його почуттями. "Він навіть і не знав того, що нове життя не даром же йому дістанеться, що треба... заплатити за нього великим, майбутнім подвигом".